

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ НЕПЕРЕРВНОЇ ОСВІТИ
Кафедра управління людським фактором

ДОПУСТИТИ ДО ЗАХИСТУ
Завідувач випускової кафедри
_____ Людмила СИДОРЧУК
«__» _____ 20__ р.

ДИПЛОМНА РОБОТА

ЗЛОБУВАЧА ВИЩОЇ ОСВІТИ ОСВІТНЬОГО СТУПЕНЯ МАГІСТР
за освітньо-професійною програмою «Психологія екстремальних і кризових
ситуацій»

ТЕМА: ОСОБИСТІСНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ГОТОВНОСТІ
ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ДО УМОВ ПІДВИЩЕНОГО РИЗИКУ

Виконавець: здобувачка групи 102М ПЕКС Антоненко Єлизавета Андріївна

Керівник: к. психол. н, доцент, Зубіашвілі Ірина Костянтинівна

Нормоконтролер: д. пед. н, професор, завідувач кафедри управління людським фактором, Сидорчук Людмила Андріївна

КИЇВ 2022

НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Навчально-науковий інститут неперервної освіти

Кафедра управління людським фактором

Спеціальність 053 Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри

_____ Людмила СИДОРЧУК

« ____ » _____ 20__ р.

ЗАВДАННЯ на виконання дипломної роботи Антоненко Єлизавети Андріївни

1. Тема роботи «Особистісні детермінанти готовності військовослужбовців до умов підвищеного ризику», затверджена наказом ректора від «16» вересня 2022 р. № 1511/ст.
2. Термін виконання роботи: з 12.09.2022 р. по 30.11.2022 р.
3. Вихідні дані до роботи: Основну вибірку склали 150 військовослужбовців чоловічої статі. Вік респондентів – 18-43 роки. У процесі обробки анкет, 68 з них нами були відсіяні (що становило 43,3% від загальної кількості) та забраковані, зважаючи на часткову їх заповненість та неоднозначність можливої інтерпретації. Обсяг вибірок, що залишився становив 105 осіб. Згідно до завдань на цілей дослідження на даному етапі сформувавши чотири категорії військовослужбовців різних військових частин:
  - 1 група – курсанти психологічного факультету Київської Національної академії внутрішніх справ України – 23 особи;
  - 2 група – офіцери військових частин – 12 осіб;
  - 3 група – військовослужбовці військової служби за контрактом військових частин – 36 осіб;
  - 4 група – військовослужбовці строкової служби військових частин – 34 особи. Експертну групу склали 12 осіб. Робота виконувалась на базі різних військових частин – двох військових частин Київської області, одної – Чернівецької області.

4. Зміст пояснювальної записки: робота складається з 3-х розділів, перший розділ: теоретичний огляд проблеми недостатньої психологічної готовності військовослужбовців до виконання бойових завдань в умовах підвищеного ризику, має три пункти; другий розділ: емпіричне дослідження рівня готовності військовослужбовців до виконання професійних завдань, пов'язаних з небезпекою – три пункти; третій розділ – розроблено психологічний тренінг формування готовності військовослужбовців до умов підвищеного ризику – два пункти.
5. Перелік обов'язкового графічного (ілюстративного) матеріалу: 13 таблиць, 1 рисунок; презентація Microsoft PowerPoint (12 слайдів).
6. Календарний план-графік

№ з/п	Завдання	Термін виконання	Виконання
1	Вибір теми та формулювання завдань	29.08.2022	Виконано
2	Затвердження теми на засіданні кафедри	29.08.2022-02.09.2022	Виконано
3	Тематичний добір та аналіз наукових праць з обраної теми	03.09.2022-15.09.2022	Виконано
4	Написання та оформлення теоретичного розділу	16.09.2022-31.09.2022	Виконано
5	Методологічне обґрунтування емпіричного дослідження	01.10.2022-20.10.2022	Виконано
6	Аналіз та інтерпретація отриманих результатів	21.10.2022-02.11.2022	Виконано
8	Оформлення дипломної роботи відповідно до ДСТУ	02.11.2022-04.11.2022	Виконано
9	Подання дипломної роботи науковому керівнику	05.11.2022-13.11.2022	Виконано
10	Попередній захист	14.11.2022-	Виконано

	дипломної роботи	16.11.2022	
12	Подання дипломної роботи нормо контролеру та на підпис завідувачу кафедри	17.11.2022- 20.11.2022	Виконано
13	Захист дипломної роботи	24.11.2020- 25.11.2022	Виконано

7. Дата видачі завдання: «12» вересня 2022 р.

Керівник дипломної роботи _____ І.К. Зубіашвілі

Завдання прийняв до виконання _____ Є.А. Антоненко

РЕФЕРАТ

Пояснювальна записка до дипломної роботи «Особистісні детермінанти готовності військовослужбовців до умов підвищеного ризику»: 93 сторінки, 13 таблиць, 1 рисунок, 78 використаних джерел, 1 додаток.

Ключові слова: ПСИХОЛОГІЧНА ГОТОВНІСТЬ, ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІ, ВІЙНА, ОСОБИСТІСНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ГОТОВНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ, ЗАВДАННЯ, ПОВ'ЯЗАНІ З НЕБЕЗПЕКОЮ, РИЗИК.

Об'єкт дослідження – рівень психологічної готовності військовослужбовців до виконання професійних завдань, пов'язаних з безпекою.

Предмет дослідження – особистісні детермінанти готовності військовослужбовців до умов підвищеного ризику.

Мета дослідження – дослідити проблему недостатньої психологічної готовності військовослужбовців до виконання бойових завдань в умовах підвищеного ризику.

Методики дослідження

- «Здатність до самоврядування» (Н. М. Пейсахов);
- «Стиль саморегуляції поведінки» (В. Моросанова);
- «Локус Контролю» (Є. Г. Ксенофонтова);
- «Методика інтерперсональної діагностики міжособистісної поведінки» (Л. М. Собчій)
- «Шкала фашизму» (Т. Адорно, Є.Френкель-Брунсвік, Д. Левінсон, Р. Сенфорд);
- «Тест-опитувальник особистісної зрілості» (Ю. З. Гільбух);
- «Особистісні чинники прийняття рішень»;
- «Вольові якості особистості» (М. В. Чумаков);
- «Ситуативне дослідження страху» (О.Ф. Чернавський).

Результати, отримані за методиками показують, що всі категорії військовослужбовців однаково не бажають бути втягнутими в загрозливі для життя та невизначені ситуації. У результаті всі досліджувані групи набрали нижче середнього рівня для військовослужбовців за шкалою готовності до ризику. Слід зазначити, що передбачена контрактом емоційна врівноваженість офіцерів і солдатів військової служби та розумний розподіл власних сил дозволяють ефективно виконувати службові обов'язки та бойову діяльність.

Сукупність позитивних вольових якостей формує вольові якості особистості, негативних – її вольову слабкість. З усіх остаточно отриманих даних можна зробити висновок, що саме ці властивості особистості в основному визначають психічну готовність військовослужбовців до умов підвищеного ризику в службово-бойовій діяльності.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ДО РИЗИКУ	6
1.1 Основні підходи та концепції вивчення сприйняття ризику і сучасний стан проблеми у психології.....	6
1.2 Особистісні чинники прийняття ризику (схильність, спрямованість, готовність).....	16
1.3 Компоненти, критерії та показники психологічної готовності до ризику.....	22
Висновки до першого розділу.....	26
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТІСНИХ ДЕТЕРМІНАНТ ГОТОВНОСТІ ДО ВИКОНАННЯ ЗАВДАНЬ В УМОВАХ ПІДВИЩЕНОГО РИЗИКУ	28
2.1 Методологія, загальна характеристика та організація емпіричного дослідження.....	28
2.2 Соціально-психологічні фактори готовності військовослужбовців до умов підвищеного ризику.....	32
2.3 Динаміка готовності військовослужбовців до умов підвищеного ризику.....	39
Висновки до другого розділу.....	56
РОЗДІЛ 3. РОЗРОБЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ТРЕНІНГУ ФОРМУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ДО УМОВ ПІДВИЩЕНОГО РИЗИКУ	
ВИСНОВКИ	58
3.1 Настанова до соціально-психологічного тренінгу «Формування психологічної готовності військовослужбовця до умов підвищеного ризику».....	58

3.2 Програма соціально-психологічного тренінгу «Формування психологічної готовності військовослужбовця до умов підвищеного ризику».....	62
Висновки до третього розділу.....	69
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	73

ВСТУП

Актуальність дослідження. Соціально-політична трансформація українського суспільства відбувається в контексті складних і суперечливих соціальних, економічних, гуманітарних, екологічних та інформаційних процесів, що характеризуються глобальністю викликів, непередбачуваністю середовища та гострою необхідністю модернізації сил і засобів та ліквідація негативних наслідків надзвичайних ситуацій. Ці тенденції призвели до суттєвих змін у характері службово-бойової діяльності військ, пов'язаних з комплектуванням особового складу та виконанням нових функцій, тому процес підготовки фахівців, здатних охороняти та забезпечувати безпеку життя, потребує модернізації для кожного громадянина, суспільства і нації в цілому. Якість виконання поставлених завдань значною мірою залежить від рівня професійної компетентності та психологічної готовності українських військовослужбовців діяти в умовах підвищеної небезпеки та ризику.

Виконання військовослужбовцями службово-бойових завдань, які часто супроводжуються загрозами життю та здоров'ю; надзвичайно динамічні, напружені, швидкоплинні та мінливі ситуації; неповна, недостовірною, неправдива або суперечлива інформація; брак часу для прийняття рішень; нове несподіване виникнення екстремальних ситуацій або погіршення існуючих умов, звичайно, також підвищує ризик для здоров'я та життя. Саме ці умови виконання бойових завдань вимагають відповідного рівня знань, навичок і вмінь діяти в умовах ризику, відповідних функціональних, оперативних і особистісних якостей, а також належного рівня оперативної готовності в екстремальних умовах, яка зробить військовослужбовців професіоналами. У зв'язку з цим надзвичайно актуальним є вивчення готовності військовослужбовців до ризику у службово-бойовій діяльності.

Об'єкт дослідження – рівень психологічної готовності військовослужбовців до виконання бойових завдань в умовах підвищеного ризику.

Предмет дослідження – особистісні детермінанти готовності військовослужбовців до умов підвищеного ризику.

Мета дослідження - проблема недостатньої психологічної готовності військовослужбовців в умовах підвищеного ризику.

Для дослідження поставленої мети визначили такі **завдання**:

- дослідити основні підходи та концепції вивчення сприйняття ризику і сучасний стан проблеми у психології;
- дослідити та проаналізувати особистісні чинники сприйняття ризику: схильність, спрямованість, готовність;
- дослідити типізацію психологічної готовності військовослужбовців до ризику;
- провести емпіричне дослідження особистісних детермінант стратегій поведінки військовослужбовців в умовах підвищеного ризику;
- розробити соціально-психологічний тренінг формування психологічної готовності до ризику у військовослужбовців.

Гіпотеза дослідження. На різних етапах військової соціалізації військовослужбовців, як чинники готовності до ризику та суб'єктивної раціональності виступають різні соціально-психологічні та індивідуально-психологічні характеристики особистості, що відрізняються за своєю змістовною сутністю, спрямованістю та ефектом.

Організація дослідження. Початковий етап. На даному етапі було здійснено пошук та вивчення результатів різних наукових досліджень (як теоретичних, так і емпіричних), присвячених проблематиці готовності до ризику, а також їх послідовний аналіз; етап завершено визначенням проблеми та формулюванням мети наукової роботи, постановкою завдань та висуванням основної гіпотези дослідження.

Дослідно-емпіричний етап. На цьому етапі було розроблено програму, проведено підбір методів дослідження, здійснено збір даних. Після закінчення зазначених заходів отримані матеріали були піддані обробці та зведені в окремі кластери з наступною інтерпретацією.

Заключний етап. На цьому етапі було узагальнено та систематизовано дані, отримані в ході дослідження, сформульовано основні теоретичні висновки. Підготовлені практичні рекомендації щодо формування конструктивних, та активних поведінкових стратегій у військовослужбовців.

Для реалізації емпіричної оцінки використовувались психодіагностичні методики, які були згруповані відповідно до визначеної моделі психологічної готовності до умов підвищеного ризику.

Основну вибірку склали 150 військовослужбовців чоловічої статі. Вік респондентів – 18-43 роки. У процесі обробки анкет, 68 з них нами були відсіяні (що становило 43,3% від загальної кількості) та забраковані, зважаючи на часткову їх заповненість та неоднозначність можливої інтерпретації. Обсяг вибірок, що залишився становив 105 осіб.

- Згідно до завдань на цілей дослідження на даному етапі сформували чотири категорії військовослужбовців різних військових частин:
- 1 група – курсанти психологічного факультету Київської Національної академії внутрішніх справ України – 23 особи;
- 2 група – офіцери військових частин – 12 осіб;
- 3 група – військовослужбовці військової служби за контрактом військових частин – 36 осіб;
- 4 група – військовослужбовці строкової служби військових частин – 34 особи.

Практична значимість. Отримане наукове знання дозволить розробити програми військової соціалізації, сфокусовані на формуванні конструктивних поведінкових стратегій у офіцерів. Проблема дослідження полягає в необхідності аналізу соціально-психологічних та індивідуально-психологічних характеристик особистості, як факторів готовності до ризику військовослужбовців для розробки рекомендацій щодо соціально-психологічної підтримки процесу соціалізації та управління ризиком. Під ризиком, у разі, розуміється ситуація (подія, умова), що несе можливу загрозу життю військовослужбовця.

Апробація результатів дослідження. Частково основні положення дипломної роботи доповідались і обговорювались на науковому заході: 1 міжнародна конференція: «Актуальні проблеми та перспективи розвитку сучасної післядипломної освіти» (Київ, 22.05.2022).

Публікації. Тези доповідей опубліковано у збірнику матеріалів конференції, де опубліковані часткові результати дослідження.

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг роботи – 94 сторінки. Робота містить 13 таблиць та 1 рисунок. Список використаних джерел становить 78 найменувань (4 іноземною мовою). Додатки розміщено і кінці роботи.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ДО РИЗИКУ

1.1 Основні підходи та концепції вивчення сприйняття ризику і сучасний стан проблеми у психології

Важливість вивчення проблем ризику залежить від вимог, які ставить перед індивідами стрімка трансформація, що відбувається в сучасному суспільстві під впливом позитивних трансформаційних процесів. Результати цих змін пронизують усі сфери психології та життєдіяльності людини, позначаються на її психічному стані, поведінці та адаптаційних процесах. Така ситуація не тільки пробуджує інтерес до людини як до суб'єкта власного життя, але й реалізує потребу у вивченні її особистісних якостей, особливо схильності до ризику, що може бути одним із факторів адаптації людини.

Дослідження ризиків можна розділити на три великі категорії:

- присвячені вивченню зовнішніх факторів ризику та зовнішніх детермінант із загрозами ризику;
- вивчають ставлення людини до певних ситуацій, розглядаючи діяльність особистості в небезпечних ситуаціях;
- вивчають психологічні особливості індивідів, що визначають різноманітні реакції, дії, поведінку людей, які опинилися в небезпечній ситуації, і навіть психологічні особливості індивіда, які можуть призвести до виникнення ризику та спровокувати його [78].

Зрозуміло, що такий поділ досліджень на проблематику ризику є умовним та орієнтовним, причому кожний з означених напрямів певною мірою навіть «накладається» один на одного, доповнюючи зміст ризику: зовнішні та внутрішні фактори, а їх сукупності є аспектами одного явища. Однак, незважаючи на це, фокус дослідження змістився на один із основних аспектів, який обирає кожен автор для аналізу проблеми ризику. Тому більший акцент робиться на:

- вивчення зовнішніх факторів, ситуацій ризику - об'єктивний, контекстний підхід;
- вивчення діяльності, дій, поведінки індивідів у небезпечних ситуаціях - суб'єктивний метод;
- вивчення комбінації перших двох методів (суб'єктивно-об'єктивний метод).

Крім того, слід підкреслити клас досліджень, які зосереджуються на внутрішніх факторах ризику, тобто на тих індивідуально-психологічних особливостях особистості, які проявляються, супроводжують і сприяють (та не сприяють) ризику. Кожен із зазначених вище напрямків навіть фігурує у визначенні поняття «ризик».

Розглянемо означені групи визначень ризику.

1. Домінування першого напрямку (ситуативного чи об'єктивного) виражається в акцентуванні уваги на об'єктивному характері ризику, який у даному випадку розглядається:

- об'єктивні явища, як форма невизначеності;
- нормальний, а не аномальний стан явищ і процесів, стабільний і спокійний стан, один із способів його вимірювання і розвитку;
- об'єктивні характеристики, як зовнішні фактори, як загрози та можливості безпеки.

У великій кількості робіт, що присвячені проблемі ухвалення рішень, серед основних умов (ситуацій) від яких залежить результат цих рішень, поряд із ситуаціями визначеності (достовірності) і невизначеності (ненадійності) виділяють і ситуацію ризику (визначеності вірогідності) [31; 64].

Поняття ситуації часто використовується в повсякденному житті, і його також можна зрозуміти: аналіз конкретної ситуації є відправною точкою для прийняття рішення. Більшість дослідників схиляються до думки, що найближчим до слова ситуація є слово ситуація. Так, О. С. Колесніченко у своїй роботі звертає увагу на те, що ситуацію можна визначити як сукупність різноманітних ситуацій і умов, які створюють певне середовище для того чи іншого виду діяльності. Крім

того, ця ситуація може сприяти або перешкоджати реалізації цієї дії. На думку автора, ситуація ризику може виникнути в наступних модифікаціях:

- 1) суб'єкт вибирає з безлічі альтернатив з об'єктивною ймовірністю отримання очікуваного результату;
- 2) ймовірність очікуваного результату можна визначити лише на основі суб'єктивної оцінки;
- 3) суб'єкти мають об'єктивні та суб'єктивні ймовірності у виборі та реалізації альтернатив [34].

Ситуація ризику – це тип невизначеності, джерела якого суб'єктивні, головним чином через здатність і обмеження людини сприймати, оцінювати та аналізувати ситуацію, що впливає на прийняття рішень. У сучасних умовах оцінка ризику є теоретичною основою для прийняття рішень, тому деякі автори пропонують розрізняти ризик і невизначеність як «вимірні» і «невимірні» величини. Ризик розглядається як характеристика прийняття рішень в умовах невизначеності [35].

Ризик прийняття рішень виникає, коли результати невизначені, але ймовірність характеристик кожного результату відома. Ризик - висока ймовірність небажаних наслідків і втрат. Це стан між двома крайнощами — визначеністю та невизначеністю; ця ситуація дозволяє нам визначити не лише ймовірні наслідки кожного варіанту рішення, але й ймовірність того, що вони відбудуться. Водночас серед основних причин невизначеності автори вказують на відсутність ясності щодо ситуації прийняття рішень, можливих результатів і ролі тих, хто приймає рішення.

У рамках даного психологічного підходу зроблено спробу систематизувати фактори, що піддають людину ризику, що відображено в чисельній класифікації ризику (віднесення до конкретних груп за певними ознаками досягнення раніше поставлених цілей) і шукати їх функції.

З означених позицій (ситуативних) виділяються і характеризуються різні види ризику, наприклад: ризик екстремальний (втрати здоров'я, життя); ризик нормативно-буденний (ризик невдалого вибору професії, супутника життя,

матеріальних втрат та інше); ризик економічний; управлінський; адміністративних і правових санкцій; ризик втрати авторитету в суб'єктивно значущій групі тощо [59].

Залежно від характеру ситуації визначають різний характер ризику. Розрізняють обачливий і необачний ризик; виправданий і невиправданий; ризик для бізнесу, ризик для себе; вимушений ризик і довільний ризик; професійний і непрофесійний ризик; епізодичний і системний ризик; ризик неочікуваний (непередбачений) і передбачуваний ризику, біологічні ризику та соціальні ризику тощо.

Слід зазначити, що контекстний (об'єктивний) зміст ризику та індивідуальні вимоги відрізняються. Тому в сучасній психології вони вважаються зовнішніми детермінантами схильності особистості до поведінки в небезпечних умовах. Серед цих зовнішніх детермінант на перший план виходить поняття «небезпечний». У цьому контексті ризик розглядається як характеристика ситуації або дії, що характеризується наявністю небезпеки або невизначеності та пов'язана з необхідністю прийняти рішення, вибрати з ряду можливих альтернатив, де принаймні одне рішення може закінчитися несприятливим результатом. Поняття «небезпека» і «невизначеність» пов'язані з поняттям «ризик» і співіснують з ним. Однак між ними є певні відмінності. Існує різниця між умовами ризику та умовами невизначеності: ризик означає введення ймовірності в інформацію про результат, а у випадку невизначеності ймовірність настання результату невідома [2].

Л. М. Абсалямова також вважає, що ризик завжди пов'язаний із загрозами та небезпеками. Небезпека — це якась ворожа сила, чи що інше, сила, яка протистоїть нашим намірам. Загроза — це реальність шкоди та її конкретний зміст. На думку автора, саме наявність небезпеки і впевненість у загрозі перетворює ту чи іншу життєву ситуацію на небезпечну. Ризик завжди проти небезпеки і проти загроз [14]. У літературі визначені небезпеки можуть бути особистими, організаційними, матеріальними та виробничими. Вважається, що небезпека є поєднанням випадковості та ризику.

Можна погодитися з О.В. Вдовіченко, який розмежував поняття «ризик» і «небезпека». Автор стверджує, що небезпека є об'єктивною категорією, яка справді існує поза людською свідомістю та не залежить від неї, тоді як ризик є суб'єктивною категорією [14].

Розглянемо суб'єктивне поняття ризику, яке включає визначення ризику через ставлення людини до цих ситуацій, її дії та поведінку активного суб'єкта.

Саме на цьому акцентував увагу Старостін М.М. Автор стверджує, що ефективність ризику не завжди визначається самою ситуацією, а лише тоді, коли дана ситуація явно взаємодіє з ризиком. Однак є багато ситуацій, які не накладають особливо значного тягаря з точки зору ризику через свою невизначеність. Ця ситуація є найбільш корисною інформацією з точки зору розгляду її як ситуації ризику [72].

У цьому контексті ризик визначається як:

- дія (поведінка), виконана за обраних умов, коли існує небезпека невдачі, вона буде в гіршому становищі, ніж до вибору;
- дія, що характеризується наявністю небезпеки або невизначеності, пов'язаної з необхідністю вибору з багатьох можливих альтернатив, що може закінчитися несприятливими наслідками;
- характеристики діяльності в небезпечних умовах, відсутність повної впевненості в досягненні цілей, невизначені результати та можливі негативні наслідки невдачі;
- неминучий елемент сучасної людської діяльності, дія, спрямована на привабливу мету, досягнення якої пов'язане для людини з факторами небезпеки, загрози, втрати;
- діяльність, пов'язана з ситуаціями вибору, в яких є можливість кількісно і якісно оцінити ймовірність досягнення результатів, невдач і відхилень від бажаних цілей.

У цьому контексті деякі автори трактують ризик як діяльність, тобто поведінку індивіда, спрямовану на отримання бажаного результату шляхом уникнення небезпеки; прийняття рішень з надією на успіх у разі можливих

несприятливих результатів; отримання винагороди, визнання чи самоствердження в очах інших; намагання розширити межі власних можливостей; досягнення поставленої мети. Результат такої діяльності є невизначеним і може бути несприятливим, тобто супроводжуватися втратою, пошкодженням, травмою [7].

У літературі широко пропонується суб'єктивне поняття ризику. Зміст цього поняття полягає в тому, що ризик розглядається як суб'єктивна категорія, що характеризує психологічне ставлення суб'єкта до результату, дії, діяльність окремих осіб тощо. С. І. Яковенко, який зробив значний внесок у його розвиток, вказував на те, що ризик завжди суб'єктивний, оскільки полягає в оцінці людиною поведінки, дії з урахуванням можливих альтернатив. Ризик - це детермінований вибір поведінки, що не виключає досягнення небажаних результатів, модулюючи поведінку в необхідному напрямку [77]. За М. Й. Варій, суб'єктивна концепція фокусується на суб'єкті дії, врахуванні можливих наслідків, виборі варіанту поведінки. Оскільки, з цієї концептуальної точки зору, визначення ризику завжди пов'язане з волею та розумом людини, то ризик – це поведінковий вибір, обраний з огляду на загрозу можливих наслідків [13].

Як відомо, діяльність є доцільною формою об'єктивно заданої предметної діяльності. Тому діяльність може містити невизначеність, нестабільність у контексті, але ризик проявляється лише у поведінці суб'єкта у відповідь на конкретну ситуацію. Водночас не будь-яка поведінка може містити фактори ризику.

Існує також думка, що категорія «діяльність», яка найчастіше використовується для визначення ризику, недостатньо хороша. Так, В.М. Замана вважає, що під час однієї і тієї ж діяльності суб'єкти можуть поводитися по-різному. Їх поведінка досить ліберальна, хоча й відображає об'єктивну необхідність. В одних і тих же умовах (ситуаціях) суб'єкти можуть обирати різні моделі поведінки і, отже, йти на різні ризики [25].

Інтелектуально-психологічний механізм мотивації людини вільно чи мимовільно породжує ситуації ризику, схильність вирішувати проблеми з високим ступенем невизначеності, як перевага у випадках, що містять елементи

ризик, відомий як потенціал навчання психології джерела ризику. Ризикогенний потенціал – це не обов'язково здатність успішно вирішувати питання управління ризиками. За успішне вирішення цих завдань відповідають, насамперед, інші складові психіки людини - інтуїція, логіка і здоровий глузд [10].

Підводячи підсумок, можна помітити, що формування поведінки полягає в задоволенні потреб та інтересів суб'єкта в контексті зовнішнього середовища, і має ознаки ймовірності, яка в свою чергу впливає на суб'єкта та вимагає від суб'єкта прийняття певні дії.

Таким чином, ризик може мати об'єктивний характер, але суб'єкт завжди обирає з якоїсь альтернативи і відповідно до цього встановлює свою поведінку (ризиковану чи неризиковану). Така позиція відображає характер переходу до комплексного підходу в ідентифікації ризиків [21].

3. Інтегративний, або суб'єкт - об'єктний підхід виявляється у роботах, які розглядають ризик як ситуативну характеристику діяльності.

Ми вважаємо, що перші два підходи поєднуються у визначенні цими авторами ризику. На думку авторів, ризик – це невизначеність результату діяльності та можливі несприятливі наслідки невдачі [73]. Цікавими є деякі позиції авторів щодо внутрішніх факторів ризику. На думку цих авторів, внутрішні фактори залежно від характеру їх виникнення можуть мати як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. У зв'язку з цим розрізняють об'єктивний ризик і суб'єктивний ризик [73].

З вирішенням завдання пов'язані об'єктивні або зовнішні фактори ризику, в яких або немає вичерпної інформації для прийняття рішення, або ймовірність отримання очікуваного результату мала, або недостатньо сприятливих умов для виконання завдання.

Суб'єктивно-внутрішні фактори ризику - визначаються здатністю індивіда приймати рішення (наприклад, в ситуаціях, коли особа, яка приймає рішення, відчуває труднощі з вибором найбільш вдалого способу чи способу діяльності з кількох можливих варіантів).

Таку ж позицію має О.П. Євсюков, який вважає, що ризик - це ситуативна характеристика діяльності, пов'язана з невизначеністю її результату та можливими несприятливими наслідками невдачі. У той же час автор стверджує, що показники ризику безпосередньо не залежать від контекстуальних атрибутів (тобто фактори ризику не можна розуміти лише як фактор завдання та контексту). Ризик, або схильність до ризику, є досить поширеною характеристикою суб'єктів виходу з невизначених ситуацій і в цьому сенсі розуміється як особиста схильність [21]. В. В. Ягупов зазначав, що ризик також об'єктивний, незалежно від того, знають люди про його існування чи ні; і суб'єктивний, оскільки він пов'язаний з вибором доступних альтернатив і ймовірністю їх результату. Водночас автори надають таксономію якісних критеріїв, які впливають на суб'єктивні уявлення про ступінь ризику, зокрема: важливість наслідків, розподіл загроз у часі, контроль над ситуацією, можливість добровільного чи самостійного вибору, ступінь технологічних інновацій, особливості суб'єкта оцінки ризику – тут проявляються суб'єктивні аспекти ризику [73].

Психологія визнала, що термін «ризик» відповідає розгляду трьох основних взаємозалежних значень ризику:

- у разі невдачі діяльності, як міра очікуваного несприятливого ефекту, визначається ймовірністю невдачі та ступенем несприятливих наслідків у цій ситуації;
- як дія, яка певним чином загрожує суб'єкту втратою - втратою, каліцтвом, збитком;
- як ситуація вибору між двома можливими варіантами дій, результат яких сумнівний і пов'язаний з можливими несприятливими наслідками: менш привабливий, але більш надійний, більш привабливий, але менш надійний.

Інтегративний підхід використовував також Д. В. Софіян, досліджуючи ризик з точки зору змісту суб'єкт-об'єктних характеристик. При цьому автор виділяє індивідуальний, індивідуально-колективний, колективний, колективно-індивідуальний та колективно-колективний види ризику. Під умовами виникнення автор розглядає ризик з точки зору соціальних умов, ступеня свободи

суб'єкта, наявності чи відсутності аналогів рішення, характеру та походження виникнення. Виходячи з джерела фактора ризику, розрізняють зовнішній ризик і внутрішній ризик. Внутрішні ризики включають добровільні та мимовільні ризики. У разі виникнення ситуації ризику наявність подібного рішення дозволяє автору розглянути загальні та специфічні ризики [68].

О. В. Хуртенко вважає, що ризик має декілька векторів: ризикові дії (діяльність індивідів у невизначених умовах), ризикові ситуації (або невизначені ситуації) та ризикові індивіди, тобто люди, які діють в умовах невизначеності. Крім того, якщо індивід усвідомлює ризик і вибирає для себе, він ризикує; якщо він опиняється в небезпечній ситуації проти своєї волі, він втягується в неї [71].

Слід зазначити, що багато авторів визначають ризик як специфічну діяльність за невизначених умов і вимушеного вибору. Тому ризик є діалектичною єдністю об'єктивного і суб'єктивного.

Зі сформульованої позиції О. С. Колесніченко випливає, що «найбільш правильним визначенням ризику є суб'єктивно-об'єктивний, оскільки основним аргументом для його визначення є визнання того факту, що оскільки процес діяльності передбачає участь індивідів, груп у суб'єктивних відносинах, сама діяльність має як об'єктивну, так і суб'єктивну сторону» [31].

Отже, визнаючи об'єктивну природу ризику, зупинимося на дослідженнях, які виділяють його суб'єктивні аспекти серед важливіших компонентів (аспектів) ризику.

1.2 Особистісні чинники прийняття ризику (схильність, спрямованість, готовність)

В сучасній науковій психологічній літературі поняття «ризик», «відношення до ризику», «усвідомлення ризику», «сприйняття ризику», «оцінка ризику», «прийняття ризику», «ризикованість», «схильність до ризику», «готовність до ризику» тісно пов'язані між собою і іноді недостатньо диференційовані одне від одного. Спільним для цих категорій ризику є те, що кожна категорія включає власне розуміння людиною того, наскільки ймовірною є загроза для неї. Тому на основі суб'єктивних оцінок і знання об'єктивних умов, сприйняття та прийняття ризику впливає на прийняття рішень в умовах невизначеності та його ефективність, тобто на вибір суб'єктом лінії поведінки в умовах ризику, на послідувачі дії (чи бездіяльність) та оцінку результатів і наслідків своєї діяльності в ризикованих умовах [39].

Встановлено, що люди по-різному ставляться до ризику, а точніше, мають різну схильність до ризику:

- Risk-averse, тобто ризиковані;
- Нейтральні до ризику;
- Авантюристи.

Розглядаючи особливості ставлення індивідууму до ризику та його поведінку в умовах ризику, важливо зупинитися на понятті «спрямованість». В основі спрямованості сучасні дослідники виділяють психологічні закономірності, часто різні за своєю природою: від розуміння спрямованості як певної професійної якості до ототожнення з мотиваційно-ціннісними орієнтаціями. Там, де поняття напрямку та нахилу схожі, останнє має вужче значення, а перше – ширше. Таким чином, «спрямованість» тісно пов'язана з особистими потребами, тоді як поняття «схильність» пов'язане з будь-яким проявом активності особистості, в тому числі й не особистісного характеру [43].

Оскільки ми говоримо про схильність до ризику, то спочатку необхідно зосередитися на аналізі психологічного поняття «схильність», яке зазвичай визначається як:

- позитивне, спонтанне ставлення особистості до будь-якої діяльності, її схильність до цієї діяльності, можливість найкращої реалізації в ній себе;
- явища з довгостроковими та глибинними характеристиками;
- форма особистісної орієнтації, яка структурована таким чином, щоб включати інтереси та бажання досягти їх у особистій діяльності;
- феномен, який включає афективні змінні, які визначають смак до об'єкта або до виконання певного завдання;
- позитивне, спонтанне ставлення особистості до будь-якої діяльності, її схильність до цієї діяльності, можливість найкращої реалізації в ній себе;
- одна зі специфічних форм особистісної спрямованості, прояв особистісної потребносно-мотиваційної сфери, емоційне домінування над тією чи іншою діяльністю, цінність, заснована на глибокій, стійкій потребі в цій діяльності [8].

Аналіз літератури свідчить про те, що схильність до ризику як риса особистості розглядається як психологічний феномен, що характеризується потягом до ризику, схильністю вибирати ризиковані ситуації, прагненням до тієї чи іншої діяльності, емоційний апетит до ризику, глибока і постійна потреба в ньому. Ці психологічні особливості можуть охоплювати досить широкий спектр рис особистості. Вони можуть проявлятися в континуумі в різних якостях і в різному ступені – від «нечутливих до ризику» до «чутливих до ризику»; від суб'єкта «сліпої зони ризику» до «розуміння ризиків» [78].

Загальна схильність до ризику проявляється в тому, що перевага ризику однакова в усіх ситуаціях прийняття рішень. Перестраховальники уникають ризиків у особистому житті та професійній діяльності. І навпаки, сміливі люди завжди приймають сміливі рішення [45]. Слід зазначити, що поява схильностей може бути передумовою для розвитку відповідних здібностей, але це не зводиться

до схильностей, а часто проявляється як відсутність перекриття між схильностями і здібностями.

Під поняттям спрямованості особистості мається на увазі цілий набір потреб (вторинних до базових) і відповідних їм мотивацій, а диспозиція завжди більш конкретна - це схильність об'єкта до певної поведінки. Відповідно, особистісна спрямованість є поняттям, що охоплює особистість у цілому, а диспозиція – одна з конкретизацій особистості, замкнута на предмет і спосіб його отримання.

При вивченні ризику, діяльності в небезпечних умовах, окрім спрямованості та схильності ризику, наголошується також на готовності до ризику [76]. Готовність певним чином залежить від результату дій, який може змінитися, коли попередній вид діяльності був незадовільним. Оцінка власних навичок і здібностей з точки зору їх ефективності сприяє їх вдосконаленню в рамках існуючої ієрархії потреб і особистісному професійному зростанню. Людина з високим ступенем психологічного розвитку здатна оцінити свої загальні потреби і первинні мотиви, а також усвідомити щось більш конкретне: свою готовність або неготовність до певних дій.

Існують різні тлумачення та уявлення про поняття готовності до ризику. Тому найважливішою частиною психічної підготовки є рівень саморегуляції, який може бути пов'язаний з індивідуальними особливостями або може бути ідіосинкратичним. Чим вище рівень саморегуляції, тим вище функціональна активність і стресостійкість, тим самим підвищується ефективність і надійність діяльності [24].

Психологічна готовність до ризику виступає модератором, у даному випадку враховуючи минулий досвід індивіда, який виражається в опорі на власні здібності, врахуванні обґрунтованості своєї попередньої ризикованої поведінки та усвідомленні адекватного обґрунтування для оцінки небезпечної ситуації та вміння оцінювати самоконтроль.

Готовність до ризику складається з трьох компонентів:

- психологічна готовність до ризику, пов'язана з готовністю до загрози фізичній недоторканності особи;
- соціальна готовність, яка пов'язана з готовністю діяти незвичними способами, не звертаючи уваги на стереотипи чи схвалення оточуючих;
- фінансова готовність, яка пов'язана з нездатністю прорахувати наслідки ризику або недбалого поводження з грошима [1].

Тому рівень готовності до ризику залежить від суб'єктивної оцінки ситуації та позиції самого суб'єкта щодо дійсності. У цьому контексті зміни у сприйнятті визначають динаміку готовності до ризику, яка, у свою чергу, визначає здатність суб'єкта організувати свою діяльність у небезпечних умовах [45]. Зобразимо структуру основних компонентів, що впливають на готовність людини до ризику, схематично на рис. 1.1.

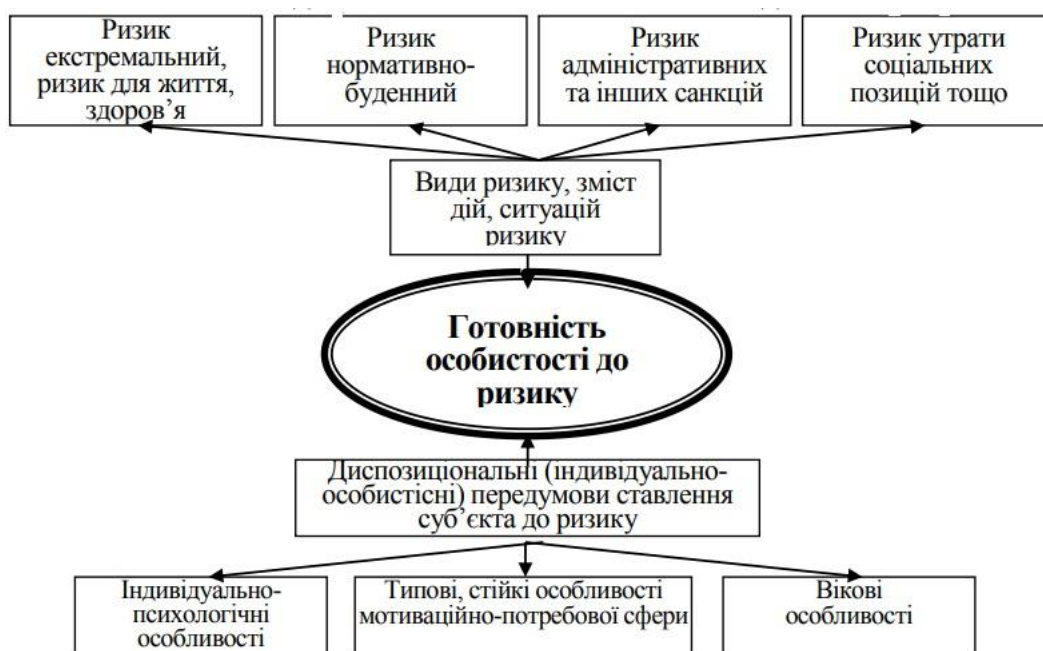

Рис.1.1. Структура базових компонентів, що впливають на готовність до ризику

Особливим видом психологічної підготовки С. І. Яковенко вважав підготовку до екстрених дій. На думку автора, адекватність готовності та дій до небезпеки, не тільки особливі наполегливі форми поведінки, здатність швидко реагувати, а й висока ймовірність їх виникнення. Визначення структури готовності до екстрених дій: перший компонент – це форма дій, адекватна та

оперативна, з регулюючою роллю, яка має призвести до рішень та дій, спрямованих на компенсацію екстремальних факторів. Друга складова – загальний функціональний стан, який забезпечує швидкість прийняття рішень і виконання дій. Третій компонент – це психологічна налаштованість особистості на ефективну діяльність в екстремальних ситуаціях, що характеризується вольовою регуляцією, відсутність страху перед екстремальними ситуаціями та психологічні установки на усунення екстремальних ситуацій [74].

У своїх працях Х. Гейм описує поняття «готовність до ризику» як якість особистості індивіда. Водночас він вважає, що ця готовність породжена ситуацією, але базується на особистих якостях. Г. Хейм визначає деякі особистісні якості, від яких залежить готовність: потреба, практична мотивація, домінантність, екстраверсія, ригідність, егоцентризм, недостатня сумлінність, боязкість [76]. Деякі автори пропонують розглядати готовність як мобілізацію психофізіологічної системи функціонування на виконання певної дії в майбутньому, як оперативне середовище, синтез умов для ефективного виконання майбутньої дії, з підвищеною чутливістю до умов діяльності [24].

Розмежовуючи поняття схильності до ризику та готовності до ризику, ми спираємося на визначення:

- 1) розуміти готовність до ризику як стан мобілізації психофізіологічної системи перед майбутньою дією;
- 2) розуміти готовність до ризику як сформованість психологічних властивостей (здібностей, знань, умінь і навичок), без яких неможлива діяльність [21].

Таким чином розрізняють готовність до ризик-дії та готовність до ризик-діяльності. Якщо розглядати готовність до ризику як «стартову» мобілізацію психофізіологічної функціональної системи організму для майбутнього ризику, тобто у вузькому сенсі, то ця готовність є характеристикою готовності до ризику. Саме таке розуміння готовності до ризику наближається до розуміння схильності до ризику, яке характеризується певною спрямованістю (вектором) певних дій,

мотивацій, прагнень, бажань, потреби в ризику тощо, забезпечуючи тим самим, що забезпечує тотожність і синонімічний зв'язок схильності і готовності [26].

Якщо розглядати готовність до ризику як готовність (у широкому розумінні) успішно виконувати діяльність, пов'язану з ризиком, то ця готовність характеризує сформованість певних психологічних властивостей, які виявляють особи під час діяльності, тобто готовність до ризикованої діяльності. У разі, готовність охоплює широкий спектр якостей особистості (здібності, ставлення, характер, цінності, необхідні знання, уміння та навички тощо) [27].

Безсумнівно, вчені внесли значний внесок у загальне розуміння феномену «готовності до ризику», але їхні висновки не відображають конкретних деталей структури готовності до ризику у військовослужбовців, що, в свою чергу, ставить перед нами задачі, які орієнтовані на детальне дослідження саме для цієї категорії осіб.

1.3 Компоненти, критерії та показники психологічної готовності до ризику

Виконання військовослужбовцями службових і бойових завдань часто супроводжується загрозою життю та здоров'ю; характеризується надзвичайно динамічними, стресовими, швидкоплинними та мінливими умовами; часто виникає, коли інформація є неповною, невизначеною, неправдивою або суперечливою ситуацією; брак часу для прийняття рішень - несподівана поява нових екстремальних ситуацій або загострення існуючих ситуацій і, звичайно, підвищений ризик, тому існує нагальна потреба вивчити їх психологічну готовність до ризику, щоб визначити, як вона розвивається [44].

Варто зазначити, що через важливість виконання службових обов'язків вимоги до військовослужбовців постійно підвищуються, а складність – зростає. Від швидкості та якості досягнення ними цих цілей залежить безпека та життя багатьох. Тому постає проблема постійного підвищення професійної компетентності та психологічної готовності військовослужбовців до діяльності в умовах підвищеного ризику [46].

На основі вивчених даних можна виділити загальну схему розвитку психологічної готовності до професійної діяльності [6]. Все починається з постановки мети на основі потреб, мотивації, інтересів (або усвідомлення завдання, яке стоїть перед ним). Далі йде розробка планів, моделей і сценаріїв майбутніх дій. Потім починають втілювати виниклі приготування в предметну дію, використовуючи певні засоби і прийоми діяльності, зіставляючи хід і проміжні результати з поставленими цілями, вносячи корективи. Крім того, аналіз ситуацій, прийняття рішень, розвиток думок, зміна настрою, працездатність і готовність в першу чергу визначаються домінуючим мотивом, який забезпечує необхідну активність і спрямованість діяльності. Той факт, що готовність пов'язана з різними сторонами особистості, відіграє вирішальну роль у створенні, підтримці та відновленні станів психічної готовності. Стан психічної готовності втрачає сенс, поза його фактичного зв'язку з іншими особливостями психічної

діяльності. Психічну готовність до діяльності слід розуміти як комплексний, цілеспрямований прояв особистості. Він має динамічну структуру, а його компоненти мають функціональні залежності [35; 72].

Вважаємо, що психологічна підготовка до ситуацій підвищеного ризику – це синтез стійкої особистості шляхом відповідної професійної підготовки, яка включає багато компонентів, що відображають зміст і умови діяльності, і є основою її успішного розвитку [42].

На підставі вивчених даних, враховуючи зміст професійної діяльності та три етапи професійної діяльності (орієнтаційний, виконавський та контрольно-оцінний), у нашому дослідженні ми виділяємо наступні компоненти психологічної підготовки до умов підвищеної військової небезпеки особового складу:

- мотиваційно-цільовий;
- діяльнісно-операційний;
- емоційно-вольовий;
- рефлексивно-контрольний.

Кожен компонент психологічної готовності вибирається за певними критеріями і відображається в комплексі показників [47]. Критерієм, що виділяє мотиваційну та цільову складові, є професійна спрямованість, яка відображає стійкий інтерес до військової кар'єри, почуття відповідальності, непереборне бажання самореалізуватися, виконуючи відповідальні завдання.

Критеріями діяльнісно-операційної частини психологічної готовності стають знання та навички способів професійної діяльності, необхідні для розробки та виконання професійних завдань у найкоротший термін у мирний і воєнний час [4].

Беручи за еталон емоційно-вольову складову, ми сприймаємо стресостійкість як комплексну і системну складову всієї системи психологічної підготовки військовослужбовців до професійної діяльності. Адже сама стресостійкість проявляється в здатності соціально і психологічно адаптуватися в

складних ситуаціях, забезпечуючи при цьому успішну діяльність, досягнення поставлених цілей, працездатність і здоров'я [12].

Критерієм рефлексивно-контрольного компонента психологічної готовності до професійної діяльності підвищеного ризику є рефлексивність, тобто здатність свідомо та повноцінно аналізувати та контролювати результати власної діяльності та рівень власного розвитку, самостійно аналізувати власну професійну здатність, оцінити її ефективність і якість, причини неуспішності. Вважаємо, що вони найбільш точно відображають специфіку професійної діяльності військовослужбовців [3].

Мотиваційно-цільовий компонент включає мотивації, цілі, потреби, цінності та передбачає наявність інтересу до професійної діяльності. Характеризується формуванням військових ідеалів і почуття відповідальності. Фахівці розуміють сутність військової служби та специфіку роботи та виявляють до неї стійкий інтерес, шукають і використовують інформацію, необхідну для ефективного виконання професійних завдань, професійного та особистісного зростання, відповідають за роботу підлеглих [5].

Діяльнісно-операційний компонент характеризується знаннями та вміннями про методи професійної діяльності, які необхідні для розробки та реалізації професійних завдань у найкоротші терміни. Характеризується розумінням завдання та ідей майбутніх дій, умінням взаємодіяти з підлеглими. Військовослужбовці повинні вміти правильно оцінювати поточну обстановку і приймати самостійні рішення в складних ситуаціях на основі набутого, проявляючи гнучкість, ініціативу та відповідальність у виконанні завдань за призначенням [12].

Емоційно-вольовий компонент психологічної готовності відображає емоційний стан, стресостійкість і вольові процеси, що забезпечують злагодженість і ефективність виконання діяльності. У забезпеченні вольової якості діяльності розумової підготовки можна виділити наступні моменти:

- цілеспрямованість (керівництво роботою з конкретними цілями);
- самоконтроль і витривалість (зберігати самовладання в будь-якій ситуації);

- наполегливість (наполегливі зусилля для досягнення поставленої мети протягом тривалого часу);
- ініціативність (демонструвати готовність і здатність творчо вирішувати проблеми під час виконання професійних функцій);
- рішучість (своєчасно приймати продумані рішення та без зволікань продовжувати їх реалізацію);
- самостійність (відносна незалежність від зовнішніх впливів) [15].

Цілеспрямованість – це вольова якість, яка характеризується чіткими цілями і завданнями, непохитним прагненням їх досягати, незважаючи на труднощі військової служби. Витримка і самовладання проявляються в умінні пригнічувати емоції, стримувати імпульсивну поведінку в разі необхідності, підкорятися поставленій меті. Наполегливість військовослужбовця дозволяє йому продовжувати свою діяльність у найважчих умовах, незважаючи на тимчасові невдачі та перешкоди. Це одна з найважливіших якостей військовослужбовця, яка допомагає йому досягати поставлених цілей [25].

Рішучість, як вольова якість особистості, дозволяє без вагань виконувати рішення. Люди, позбавлені цієї якості, часто не в змозі вести справу, яка вже розпочата, і не впевнені в правильності вибору засобів примусового виконання рішення. Звичайно, рішучість має ґрунтуватися на глибокому судженні та вступає в дію лише тоді, коли військовослужбовець нарешті вирішить, як діяти. Свідома дисципліна військовослужбовця — це не сліпа примусова покірність, а добровільна покірність, заснована на розумінні необхідності й усвідомленні обов'язків. Це також ініціатива, проблемна творчість, підвищена відповідальність за результат вольових дій, самостійність, розвиток самоконтролю [29]. В цілому для військовослужбовців характерні рішучість і готовність до позитивних дій, психологічна стійкість до факторів, що негативно впливають на психіку, здатність до самообілізації.

Компонент рефлексивного контролю проявляється у свідомому контролі результатів власної діяльності та рівня професійного розвитку, самостійному аналізі професійних здібностей, оцінці результатів, ефективності та якості власної

діяльності, причин професійної невдачі. Відповідальність за результат виконання завдання несе військовослужбовець [30]. Цей компонент передбачає здатність прогнозувати та адекватно оцінювати дії людини щодо прийняття оптимальних рішень та їх результатів. Він відображає прагнення військовослужбовця до самореалізації та самоконтролю, а також здатність передбачати наслідки прийнятих рішень. У нього розвиваються такі якості, як самокритичність (здатність помічати власні помилки, провини і бажання їх виправити), рефлексивність, впевненість у собі [9]. Цей компонент передбачає самооцінку власної професійної підготовки та відповідності процесу вирішення професійного завдання за найкращою моделлю. Таким чином, рефлексивний компонент контролю є модератором особистісних досягнень, самоуправління та мотиватором самоаналізу та самопізнання, професійного зростання та формування стилю професійної діяльності особистості [11].

Вважаємо, що конкретні компоненти не слід розглядати ізольовано, оскільки вони за своєю суттю є комплексними, цілісними, продуктом загальнопрофесійної підготовки [16].

Висновки до першого розділу

Питання ризику в основному розглядаються з трьох аспектів: перший - це вивчення зовнішніх факторів ризику, зовнішніх детермінант, якими є ситуації із загрозами ризику. Умовно цей напрям можна вважати об'єктивним. У межах другого напрямку ризик визначається як суб'єктивна категорія, що описує психологічне ставлення агента до своїх дій, діяльності з урахуванням можливих альтернатив. Цей напрямок представлено суб'єктивним поняттям ризику. Третій напрямок, який часто називають синтезом або суб'єкт-об'єктом, спрямований на вивчення ризику як специфічної діяльності за невизначених умов і виборів. У цьому контексті ризик являє собою діалектичну єдність суб'єктивного та

об'єктивного. Визнаючи об'єктивний характер ризику, наше дослідження зосереджується на його суб'єктивних аспектах.

Розмежовуючи поняття схильність до ризику та готовність до ризику, які часто використовуються як синоніми, у кваліфікаційній роботі розглядаються два типи готовності. Перший вид готовності (нижчий) — це готовність до ризикованої дії, тобто початкова мобілізація психофізіологічної функціональної системи організму для майбутньої реалізації, і таке розуміння готовності до ризикованої дії можна розглядати як синонім схильності до ризику. На цьому рівні структури особистості (на формально-динамічному рівні) схильність і готовність до ризику забезпечується спрямованістю на певні дії, потребою в ризику тощо. Ще одна препарована (вища) риса формування психологічних властивостей вищої особистості, тобто тих психологічних якостей, які забезпечують готовність до ризикованої діяльності та створюють психологічні умови для успішної діяльності.

Моделювання готовності до ризику для військовослужбовців в бойових діях дозволяє визначити чотири компоненти конструкту готовності до ризику: здатність до цілеспрямованих зусиль, військова товарицькість, професійна ідентичність і самоконтроль. Психологічна підготовка до ризику, яка входить до загальної структури діяльнісної підготовки, може розглядатися як станово-психологічна ознака особистості, є об'єктом психологічної діагностики та цілеспрямованого формування.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТІСНИХ ДЕТЕРМІНАНТ ГОТОВНОСТІ ДО ВИКОНАННЯ ЗАВДАНЬ В УМОВАХ ПІДВИЩЕНОГО РИЗИКУ

Розділ присвячений аналізу емпіричних даних щодо психологічної готовності військовослужбовців до формально-бойової діяльності в умовах підвищеного ризику. Викладено структуру та методику емпіричного дослідження психологічної готовності військовослужбовців до умов підвищеного ризику, обґрунтовано систему методичних прийомів та прийомів психодіагностики та розроблено програмний продукт – автоматизований психодіагностичний комплекс «Психологічна готовність до умов підвищеного ризику» для визначення військово-психологічної готовності особового складу в умовах підвищеного ризику.

2.1 Методологія, загальна характеристика та організація емпіричного дослідження

Метою цього етапу дослідження є визначення структури психологічної готовності військовослужбовців до умов підвищеного ризику.

Відповідно до мети дослідження були визначені наступні завдання:

- комплексна методика емпіричного дослідження для демонстрації психологічної готовності військовослужбовців до умов підвищеного ризику, визначення основних груп для дослідження;
- визначення структури психологічної готовності військовослужбовців до умов підвищеного ризику;
- вивчення динаміки психічної готовності військовослужбовців до умов підвищеного ризику;

- виявлення психосоціальних характеристик, які впливають на психологічну готовність військовослужбовців до умов підвищеного ризику;
- розробка автоматизованого психодіагностичного комплексу для визначення психологічної готовності військовослужбовців до умов підвищеного ризику.

Виходячи з теоретичного огляду сучасного стану розробки даної проблематики, можна стверджувати, що на сьогоднішній день недостатньо емпіричних досліджень щодо виявлення та виділення основних окремих компонентів, які впливають на ідентифікацію військово-психічної готовності до умов підвищеного ризику. У нашому дослідженні ми поетапно розглянемо компоненти психічної готовності військовослужбовців до умов підвищеного ризику.

I етап дослідження – заключається у виявленні компонентів психологічної готовності військовослужбовців до умов підвищеного ризику, для досягнення даного завдання застосовувався психосемантичний метод, в основу якого покладено моделювання систем значень, як структур репрезентації досвіду в свідомості.

II етап – полягає в оцінюванні складових психологічної готовності військовослужбовців до умов підвищеного ризику. Визначення типології та розроблення рівнянь регресії для прогнозування готовності до умов підвищеного ризику.

Для реалізації емпіричної оцінки використовувались психодіагностичні методики, які були згруповані відповідно до визначеної моделі психологічної готовності до умов підвищеного ризику.

Основну вибірку склали 150 військовослужбовців чоловічої статі. Вік респондентів – 18-43 роки. У процесі обробки анкет, 68 з них нами були відсіяні (що становило 43,3% від загальної кількості) та забраковані, зважаючи на часткову їх заповненість та неоднозначність можливої інтерпретації. Обсяг вибірок, що залишився становив 105 осіб.

- Згідно до завдань на цілей дослідження на даному етапі сформували чотири категорії військовослужбовців різних військових частин:
- 1 група – курсанти психологічного факультету Київської Національної академії внутрішніх справ України – 23 особи;
- 2 група – офіцери військових частин – 12 осіб;
- 3 група – військовослужбовці військової служби за контрактом військових частин – 36 осіб;
- 4 група – військовослужбовці строкової служби військових частин – 34 особи.

Експертні оцінки можуть базуватися на аналізі результатів діяльності (як кількісних показників, так і якісних оцінок) або особистих бесідах експертів з оцінюваними. Обидва методи вимагають дуже високої кваліфікації експертів, інакше їх застосування може призвести до сильного суб'єктивного спотворення отриманих результатів. Тому, як експерти виступили: командири взводів, заступники командирів рот по роботі з особовим складом, командири рот, загальна кількість яких склала 12 осіб.

На цьому етапі дослідження на основі моделі індивідуальної психічної готовності до умов підвищеного ризику розроблено експертну шкалу оцінки рівня психічної готовності до умов підвищеного ризику (Додаток А).

Звичайно, експертні оцінки мають обмеження в діагностичній точності мотивацій, цінностей і станів, однак навіть за такої обмеженої ймовірності шкала розвитку експертних оцінок здатна діагностувати рівні психічної готовності військовослужбовців до умов підвищеного ризику в службово-бойовій діяльності[51].

Експертна оцінка готовності до ризику $282,64 \pm 42,54$. Відповідно:

- високий рівень готовності до ризику – вище 325 балів;
- середній рівень готовності до ризику – від 325 до 240 балів;
- низький рівень готовності до ризику – нижче 240 балів.

Нормуванню підлягали курсанти, офіцери, військовослужбовці військової служби за контрактом та військовослужбовці строкової служби НГУ, ці дані наведені в таблиці 2.1.

Експертне оцінювання військовослужбовців (%)

Рівень психологічної готовності до умов підвищеного ризику	Досліджувані групи			
	Курсанти	Офіцери	Військовослужбовці за контрактом	Військовослужбовці строкової служби
Низький	8 осіб / 36,17 %	1 особа / 7,14 %	4 особи / 11,81 %	8 осіб / 23,97 %
Середній	12 осіб / 53,19 %	8 осіб / 64,29 %	26 особа / 71,25 %	22 особи / 64,04 %
Високий	3 особи / 10,64 %	3 особи / 28,57%	6 осіб / 16,94 %	4 особи / 11,99 %

З вищенаведеного можемо спостерігати, що норми експертної оцінки психологічної готовності до умов підвищеного ризику здатні диференціювати вибірки.

III етап дослідження передбачає розробку автоматизованого психодіагностичного комплексу «Психологічна готовність до умов підвищеного ризику» для виявлення рівня психологічної готовності до ризику особистості фахівця екстремального виду діяльності.

Характеристики планування допоміжних етапів дослідження, спрямованих на досягнення поставлених цілей, і характеристики вибірок військовослужбовців, які беруть участь у цих етапах дослідження, наведені безпосередньо у відповідних пунктах, що їх описують.

2.2 Соціально-психологічні фактори готовності військовослужбовців до умов підвищеного ризику

На основі вищезазначених наукових досліджень військовослужбовців із бойовим досвідом розробили семантичні відмінності (список антонімічних пар) для реконструкції сприйняття «готовність до умов підвищеного ризику» у військовослужбовців. Отримані результати узагальнено за допомогою факторного аналізу.

Процедура розроблення спеціалізованого семантичного диференціалу, проходила в п'ять етапів.

1. Огляд, теоретичні описи та визначення суміжних понять для розробки інструментів для їх розрізнення.

Загальноприйняте або узгоджене тлумачення поняття не можна відокремити від його психологічної концепції та операційного змісту. Виходячи з цього, з метою отримання найбільш повного набору ознак досліджуваних понять та їх змісту ми звернулися до форм опису, доступних на різних рівнях узагальнення: від найзагальніших визначень різних видів ризику до описів їх конкретних проявів. Термінологічний опис включає наукову літературу, присвячену теоретичному аналізу психології ризику, ризикованості, схильності до ризику, прийняття рішень в умовах ризику тощо [41].

2. Виділення першого набору понять за допомогою групи експертів. Для уточнення та формування змісту поняття «готовність військовослужбовців до умов підвищеного ризику» нами було обрано та використано проєктивний метод незакінчених речень відповідного змісту – експертам необхідно було завершити 16 речень, що стосуються різних аспектів «психологічної готовності до умов підвищеного ризику», що становить цілісність цієї категорії. Рекомендується дати власне визначення ризику, бути готовим діяти в ситуаціях, коли здоров'я чи життя під загрозою, а також визначити ресурси, необхідні для розвитку психологічної підготовки до умов підвищеного ризик, а також фактори, що можуть призвести до небажання діяти в небезпечних умовах, та основні

особистісні та професійні якості військовослужбовців, що свідчать про готовність діяти в небезпечних умовах.

Рішуча готовність йти на ризик зростає з виникненням реальної загрози життю чи здоров'ю і залежить від таких особистих якостей, як спокій, рішучість, сміливість, впевненість у собі та самовладання [49]. Фактори, що впливають на готовність військовослужбовців діяти в умовах підвищеного ризику, включають фізичні та психічні стани, причини небезпечної ситуації, обґрунтування ризику, можливі негативні наслідки тощо. Тому на основі відповідей експертів було обрано набір прикметників, які частіше за інших використовувалися для опису досліджуваних понять. Вони складають важливу частину методології семантичної різниці та об'єднуються в кінцевий результат.

3. Визначення другого набору понять та уточнення понять, які були розроблені на попередньому етапі, на основі аналізу наукових праць і публікацій з теми дослідження, анкет подібного змісту, психологічних словників тощо. Для пошуку ознак ми використовували як поняття дослідження, так і власне «готовність до умов підвищеного ризику», а також основні поняття, виділені експертами на попередньому етапі.

4. Опрацювання вибраного переліку рис (наприклад, вибрати найкращі синонімічні поняття та їхні антоніми; структурувати відповідно до основних сфер особистості) і створити робочу версію семантичних відмінностей. Усі списки дескрипторів доповнюють один одного та значною мірою сприяють створенню загального образу досліджуваного поняття. Тому для визначення обсягу та змісту «готовності до умов підвищеного ризику» військовослужбовців нами було відібрано 89 термінів, які становлять робочу версію авторської методики [48].

5. Виділення ключових якостей за допомогою експертних оцінок. На цьому етапі мета полягає в тому, щоб зменшити кількість понять, виключити синонімічні та «нерелевантні» поняття та розробити остаточну версію, яка спеціалізується на семантичних відмінностях [50]. Експертів попросили визначити якості, важливі для ознаки «готовність до умов підвищеного ризику». Для цього кожну з 89 якостей необхідно було оцінити за 10-бальною шкалою. За

отриманими даними розраховувалася частота появи певної ознаки (якості) в групі. Висока частота свідчить про важливість сприйняття цієї ознаки експертами. Це дає змогу відібрати ті якості, які найкраще описують характер морально підготовленого до умов підвищеного ризику військовослужбовця, і визначити найважливіші характеристики цієї готовності. У остаточній версії визначено 35 шкал, які рівномірно розподілені за такими доменами особистості: потребово-мотиваційна, емоційно-вольова, когнітивно-пізнавальна, моральна, екзистенціально-буттєва, діяльнісно-практична та міжособистісно-соціальна.

Інформативність першого фактора становить 18,62%, і його зміст визначається змінними, безпосередньо пов'язаними з «рішучістю» (0,80), «смівлістю» (0,75), «емоційною стійкістю» (0,74) і «вольовими зусиллями» (0,74).

Таблиця 2.2

Факторна матриця, згрупована за особистими характеристиками, пов'язаними з поняттям «готовність до умов підвищеного ризику»

Показники (ознаки) психологічної готовності до ризикy	Компоненти (фактори)			
	1	2	3	4
Рішучий	0,80			
Емоційно стійкий	0,74	-0,13		0,10
Сміливий	0,75			0,13
Вольовий	0,74	0,16		
Професійно компетентний	0,26	0,19	0,65	
Патріотично налаштований	-0,12		0,76	
Законослухняний	0,13	0,17	0,64	0,14
Обережний		0,24		0,75
Організований	0,38	0,14		0,72
Довірливий	-0,18	0,80	0,14	
Товариський	0,19	0,78		0,15
Пишається своєю			0,58	0,23

професією				
Враховує інтереси оточуючих		0,70	0,26	0,18
Дисциплінований			0,27	0,68
Метод виділення: Аналіз методом головних компонент Метод обертання: Варімакс з нормалізацією Кайзера Обертання зійшлося за 5 ітерацій				

Службово-бойова діяльність військовослужбовців, які долають перешкоди та труднощі під час виконання службово-бойових завдань, будь то зовнішні (обмежують свободу пересування, але мало впливають на свободу вибору та бажання) або внутрішні (створення різноманітної динаміки суб'єкта, що заважає виконання плану) потрібне зусилля волі. Добровільне зусилля визначається як особливий стан психічної напруги, який мобілізує фізичні, моральні та інтелектуальні сили [64].

Беручи до уваги ознаки цього фактора та ґрунтуючись на наведеному вище описі, перший компонент структури психологічної готовності до ризику позначається як «Добровільне зусилля, добровільна мобілізація». Як невід'ємна частина готовності до умов підвищеного ризику, вона функціонує як здатність особи швидко та добровільно мобілізувати ресурси для ефективного виконання військової місії військових операцій [18].

Інформативність другого фактора становить 13,89 % та позитивно корелює з такими змінними як «довірливість» (0,80), «товариськість» (0,78) та «врахування інтересів оточуючих» (0,70).

Цей фактор є основою не тільки для ефективної взаємодії в умовах спільного виконання службово-бойових завдань, а й для підтримки високого ступеня психологічної стійкості та мобільності кожного учасника загального складу, готовності до дій в умовах, що загрожують життю та здоров'ю, та психологічна готовність до умов підвищеного ризику [19].

Другий фактор готовності військовослужбовців до умов підвищеного ризику умовно позначено як «військова товариськість». Ця складова відображає потребу військовослужбовця відчувати підтримку, повагу, щирість і відкритість

своїх товаришів, а також бути впевненими, що його підтримають, якщо це необхідно, під час виконання бойових завдань у ризикованих умовах. Крім того, цей фактор характеризує здатність залучати зовнішні ресурси (довіру, толерантність, соціалізацію) у стресових ситуаціях. Це забезпечує ефективну взаємодію з іншими військовослужбовцями в небезпечних ситуаціях, що впливає на успішність результатів їх службово-бойової діяльності, і може слугувати своєрідним ресурсом для подолання негативних емоційних станів, будь то страх, невпевненість, напруга, тривога тощо [51].

Інформативність третього фактора становить 13,76 %, визначає прямі кореляційні зв'язки із такими змінними, як «патріотична налаштованість» (0,76), «дисциплінованість» (0,68), «професійна компетентність» (0,65), «законослухняність» (0,64) та «пишання своєю професією» (0,58).

Складові готовності до умов підвищеного ризику, що характеризують цей фактор, відображають патріотичне ставлення військовослужбовця, впевненість у належному рівні професійної компетентності та придатність до обраної професії, які є досить стійкими і важливими мотиваційними ресурсами для формування готовності до умов підвищеного ризику.

Структурно ці компоненти професійно-психологічної готовності військовослужбовців до професійного ризику включають мотиваційні якості, закорінені в ціннісному смисловому полі особистості, інтерналізації цінностей і запитах суспільства на представництво в ризикованих професіях. Відповідно, формування психологічної підготовки військовослужбовців до умов підвищеного ризику службово-бойової діяльності має передбачати змістовний контроль за діяльністю, усвідомлення соціальної ролі діяльності, професійної гідності та особистої відповідальності [54].

Четвертий фактор визначають такі позитивні значущі кореляції як «обережність» (0,75), «організованість» (0,72) та «дисциплінованість» (0,68). Інформативність цього фактора складає 12,22 %.

Четвертий фактор полягає в тому, що військовослужбовці повинні мати розвинуті такі якості, як дисциплінованість та організованість, свідомість у

виконанні службових обов'язків, систематичний і чіткий порядок у службовій діяльності, відповідальне ставлення до виконання бойових завдань, в даному випадку з огляду на складності навколишньої обстановки, усвідомлюючи всю небезпеку службової обстановки, військовослужбовець повинен характеризуватися безумовною і чіткою ретельністю і, перш за все, розумною ініціативою і розсудливістю. Відповідно до наведеного опису цей компонент позначаємо як «витривалість» під час виконання поставленого службово-бойового завдання. Важливо, що цей фактор визначає здатність військовослужбовця утримуватися від імпульсивної поведінки (організованість, дисциплінованість, розсудливість), тобто діяти так, щоб максимально мало ймовірно потрапити в неминуче небезпечну ситуацію, але в цьому свавільному праві взагалі не виконувати службові обов'язки [57].

Таким чином, за допомогою факторного аналізу, процесу семантичного виділення та обробки отриманих даних можна говорити про чотирикомпонентну структуру психологічної підготовки військовослужбовців до умов підвищеного ризику (табл. 2.3).

Професійна ідентичність дає змогу військовослужбовцям зосередити свої внутрішні та зовнішні ресурси навколо інтерналізованих професійних цінностей, спираючись на специфіку досвіду, мотивацію та установки своєї професійної групи на дії в небезпечних умовах (планування дій, мотивація тощо). У цьому сенсі показником «шкали фашизму» є не стільки антидемократичність особистості солдата, скільки орієнтація на цінності його соціальної групи. Для опису всіх чотирьох компонентів психологічної готовності до ризику використовувалися шкали методики Р. Кеттела [58].

Таким чином, структура психічної підготовки військовослужбовців до ризику складається з чотирьох частин: здатність до вольових зусиль, військова дружба, професійна ідентичність і здатність до самоконтролю. Готовність до умов підвищеного ризику входить в загальну структуру готовності до діяльності і може розглядатися як станово-психологічна ознака особистості. Як психологічний

атрибут характеристики вона є об'єктом психологічної діагностики та цілеспрямованого формування [20].

Таблиця 2.3

Структура психологічної готовності військовослужбовців до умов підвищеного ризику та психодіагностичні методики для дослідження її компонентів

Назва компонентів	Здатність до вольового зусилля	Військова товариськість	Професійна ідентичність	Витримка (самовладання)
Зміст компонентів	Здатність швидко виробляти та реалізовувати план дій відповідно до мінливої ситуації, (рішучість, сміливість, воля)	Здатність у стресовій ситуації приймати допомогу та довіряти товаришам, (довіра, толерантність, товариськість)	Прагнення триматися цінностей своєї соціальної групи (патріотичність, законслухняність та професійна гідність)	Здатність утримуватися від імпульсивних дій, (організованість, дисциплінованість, обережність)
Психодіагностичні методики	«Здатність до Самоврядування» (Н. М. Пейсахов); «Стиль саморегуляції поведінки» (В. Моросанова); «Локус Контролю» (Є. Г. Ксенофонтва)	«Методика інтерперсональної діагностики міжособистісної поведінки» (Л. М. Собчак)	«Шкала Фашизму» (Т. Адорно, Є. Френкель-Брунsvік, Д. Левінсон, Р. Сенфорд); «Тест-опитувальник особистісної зрілості» (Ю. З. Гільбух)	«Особистісні чинники прийняття рішень»; «Вольові якості особистості» (М. В. Чумаков); «Ситуативне дослідження страху» (О. Ф. Чернавський)
16-факторний опитувальник Р. Кеттелла				

Структура психологічної готовності військовослужбовців до умов підвищеного ризику потребує повного визнання, і є надія, що вона може стати науковою основою для організації професійної психологічної підготовки для представників ризикованих професій.

2.3 Динаміка готовності військовослужбовців до умов підвищеного ризику

В звичайній службовій діяльності стійкий стереотип, що лежить в основі автоматизованих навичок, сприяє вдосконаленню навичок і спритності у виконанні дій, в крайніх випадках він гальмує переключення уваги з непродуктивних на продуктивні режими роботи, тобто усвідомлення нової інформації і прийняття нових рішень [36]. Найскладнішим для них є процес прийняття рішень. Іноді прийняття рішень пов'язане із сильним емоційним стресом, який інтерпретується як сила волі – емоційний стрес, який мобілізує внутрішні ресурси організму для створення додаткової мотивації для дії, якої немає або є недостатньою, і розглядається як стан значного стресу [37].

Завдяки цілеспрямованості, емоційній стійкості, сміливості та іншим вольовим якостям піддослідні мали змогу швидко розробляти та реалізовувати плани дій у відповідь на зміни ситуації [38].

Для вивчення вищезазначених компонентів були використані методики: «Локус контролю» (Ксенофонтова Е. Г.), «Стиль саморегуляції поведінки» Моросанової В., «Здатність до самоврядування» (Пейсахова Н. М.). Локус контролю пов'язаний зі здатністю індивіда досягти та прийняти відповідальність за ці дії та поведінку. Результати дослідження військовослужбовців наведені в табл. 2.4.

Отримані результати показали, що загальна інтернальна шкала була виражена на вищих рівнях у офіцерського складу і військовослужбовців-контрактників порівняно з менш досвідченими курсантами ($t = 7,81, p \leq 0,01$ і $t = 10,52, p \leq 0,01$ відповідно) і призовниками ($t = 5,07, p \leq 0,01$ і $t = 8,29, p \leq 0,01$ відповідно).

Неможливо однозначно сказати, військовослужбовець є інтерналом або екстерналом, і який вибір позитивно вплине на його готовність до умов підвищеного ризику. З одного боку, внутрішній контроль сприяє формуванню у військовослужбовців почуття відповідальності, внутрішньої активності,

прагнення до саморозвитку. З іншого боку, вся військова служба та бойова діяльність є соціально орієнтованими, зовнішній вплив може допомогти їм служити суспільним інтересам, а внутрішній означає зосередження на індивідуальності [52].

Інтерналам не притаманний конформізм, що частково породжує суперечливі, конфліктні ситуації в найближчому офіційному оточенні. Для більш ефективного та успішного вирішення службово-бойових завдань військовослужбовцям радять звертатися до досвіду своїх колег. Не завжди легко замкнутій людині, яка зосереджена лише на виконанні завдань свого «Я» і сподівається лише на свої здібності [61].

За показниками шкали «Схильність до самообвинувачень» ми побачили, що курсанти ($t = 3,43$, $p \leq 0,01$) більш критично ставляться до власної поведінки, ніж інші військовослужбовці, які виявляють мало або зовсім не виявляють самокритичності. Самокритичність є однією з якостей, яка заважає їм проявляти ініціативу в сфері соціальних відносин на роботі, як з керівниками, так і з рівноправними колегами [за даними «Професійно-соціальних аспектів іманентності» ($3,91 \pm 1,28$ балів)].

За шкалою інтернальності показники вищі у офіцерів та контрактників ($t = 6,70$, $p \leq 0,01$ та $t = 7,30$, $p \leq 0,01$ відповідно). Значущість отриманих даних за шкалою «Інтерналізм у професійній діяльності» дозволила нам зробити висновок, що категорія суб'єктів із великим професійним досвідом виявила більшу схильність брати на себе відповідальність і розуміти, що отримані результати залежать від їх власної поведінки. Призовники виявили більшу впевненість у професійній підготовці порівняно з курсантами ($t = 6,23$, $p \leq 0,01$).

Мають більший досвід у міжособистісному спілкуванні ($t = 4,56$, $p \leq 0,01$), мають досвід сімейних стосунків ($t = 5,02$, $p \leq 0,01$) та здоров'я ($t = 6,31$, $p \leq 0,01$), вважають себе військовослужбовцями за контрактом (див. табл. 3.1), шкала «Інтернальність в сфері сімейних відносин» та «Інтернальність в сфері здоров'я».

За «Готовністю до діяльності, пов'язаної з подоланням труднощів» ($4,65 \pm 2,04$ та $5,19 \pm 1,79$ відповідно) та «Готовністю до самостійного планування,

здійснення діяльності й відповідальності за неї» ($5,71 \pm 1,58$ та $5,61 \pm 1,47$ відповідно) достовірні відмінності виявлені у результатах більш досвідчених категорій суб'єктів (офіцерів і військовослужбовців за контрактом), що дозволило стверджувати про їх психологічну готовність до добровільних дій в екстремальних умовах.

Аналіз даних за методикою «Локус контролю» дає змогу стверджувати наступне: автоматизація професійних операцій (завдяки наявному досвіду їх виконання) та скорочення функцій контролю за діяльністю здійснюються офіцерами та військовослужбовцями за контрактом, у курсантів та військовослужбовців строкової служби зниження показників внутрішніх шкал є наслідком не сформованості уявлень про особливості постановки кар'єрних цілей і засоби їх досягнення. Крім того, зменшення точок контролю є результатом свідомих механізмів захисту – уникнення тягаря відповідальності.

Таблиця 2.4

Показники локалізації контролю у військовослужбовців з різним рівнем
готовності до умов підвищеного ризику

Групи	Курсанти			Офіцери			Військовослужбовці за контрактом			Військовослужбовці строкової служби		
	низький	середній	високий	низький	середній	високий	низький	середній	високий	низький	середній	високий
ЗІ	19,1 2± 3,06	20,6 8± 2,98	24,2 0± 4,32	22,6 7 ±5,1 2	25,3 9± 5,66	26,7 5± 5,15	25,6 3± 4,45	26,6 4± 4,65	26,9 5± 4,72	22,0 9± 4,84	23,4 8 ±5,1 2	23,3 4± 5,18
Іж	8,71 ± 2,59	9,80 ± 1,68	10,6 0 ±3,1 3	10,4 0 ±2,8 7	11,9 6± 3,20	12,5 2 ±3,1 8	12,3 7± 2,71	13,0 4± 2,71	12,9 8 ±3,1 4	10,8 7± 2,59	11,2 4± 2,86	11,1 4± 3,34
Ія	10,4 1± 2,45	10,8 8± 2,40	13,6 0 ±2,4 1	12,2 7 3,20	13,4 3± 3,09	14,2 3 ±2,7 6	13,2 7± 2,68	13,5 9± 2,63	13,9 8± 2,42	11,2 1± 2,95	12,2 4± 3,14	12,2 0± 2,62
Ід	4,06 ± 1,09	4,20 ± 1,66	6,40 ± 0,55	5,00 ± 1,60	5,62 ± 1,47	6,13 ± 1,31	5,80 ± 1,40	5,94 ± 1,61	6,02 ± 1,50	4,86 ± 1,90	5,16 ±1,6 8	4,97 ± 1,74
Ін	4,18 ± 1,07	4,40 ± 1,08	4,00 ± 1,00	4,13 ± 1,77	4,81 ± 1,57	5,00 ± 1,50	4,37 ± 1,35	4,81 ±1,4 1	4,67 ± 1,43	4,19 ± 1,45	4,61 ± 1,49	3,97 ± 1,36
Ссз	0,12 ± 1,45	0,20 ± 2,33	- 2,40 ± 0,55	- 0,87 ± 1,96	- 0,81 ± 1,57	- 1,13 ± 1,48	- 1,43 ± 1,57	- 1,13 ±1,8 1	- 1,35 ± 1,76	- 0,67 ± 2,23	- 0,55 ± 1,91	- 1,00 ± 2,04
ІІ	7,65 ± 2,32	7,88 ± 1,83	9,80 ± 2,05	8,67 ±2,7 2	10,2 1± 2,65	11,1 8± 2,24	10,6 7 2,29	10,8 5± 2,22	10,7 2 ±2,2 5	8,86 ±2,4 9	9,43 ±2,7 1	9,31 ± 2,63
Пс	3,53 ±	4,00 ±1,0	4,80 ±	4,07 ±	4,76 1,47	5,45 ±	5,20 ±	5,20 ±1,4	5,26 ±	4,34 ±	4,42 ±	4,37 ±

	1,55	4	1,10	1,62		1,29	1,61	2	1,43	1,63	1,52	1,35
Пп	4,12 ± 1,32	3,88 ±1,3 3	5,00 ± 2,00	4,60 ± 1,84	5,44 ± 1,65	5,73 ± 1,51	5,47 ± 1,33	5,65 ± 1,53	5,47 ±1,5 0	4,51 ± 1,66	5,01 ± 1,74	4,94 ±1,5 5
ІМ	7,24 ± 1,20	7,92 ±1,7 1	9,00 ±2,0 0	8,07 ± 2,94	9,47 ± 2,54	10,0 7± 2,25	9,53 ± 2,65	10,3 2± 2,33	10,2 8± 2,14	8,59 ±2,4 5	9,18 ± 2,30	8,94 ± 2,44
кМВ	3,71 ± 1,05	3,92 ±1,3 8	4,00 ± 2,00	4,27 ± 1,71	4,72 ± 1,96	5,23 ± 1,77	4,77 ± 2,14	5,36 ±1,6 7	5,09 ±1,7 2	4,10 ±1,7 4	4,44 ± 1,77	4,23 ± 2,09
ВМВ	3,53 ± 1,55	4,00 ±1,5 8	5,00 ± 1,22	3,80 ± 1,66	4,76 ± 1,36	4,83 ± 1,45	4,77 ± 1,48	4,96 ± 1,43	5,19 ± 1,26	4,49 ± 1,32	4,74 ±1,2 9	4,71 ± 1,02
Іс	4,12 ± 1,32	3,60 ±1,1 9	4,80 ±1,1 0	3,93 ± 1,91	4,78 ± 1,40	4,70 ± 1,52	4,83 ± 1,23	4,92 ±1,3 0	5,12 ± 1,24	4,31 ±1,3 0	4,65 ±1,2 8	4,49 ± 1,17
Із	4,06 ± 1,30	4,36 ±1,5 8	5,80 ± 1,30	5,00 ± 1,51	5,23 ± 1,61	5,43 ± 1,58	5,37 ± 1,43	5,43 ± 1,47	5,77 ± 1,49	4,51 ±1,5 7	4,65 ± 1,55	5,00 ±1,4 6
За	8,41 ± 2,12	7,96 ±1,9 0	7,00 ± 3,16	6,80 ± 2,73	5,76 ± 3,15	5,05 ± 2,77	5,83 ± 2,25	5,12 ±2,3 7	5,05 ± 2,79	7,16 ±2,2 8	6,55 ± 2,75	6,86 ± 2,88
Гдт	2,82 ± 0,88	3,16 ±1,4 0	4,00 ± 2,12	3,87 ± 1,64	4,54 ± 2,11	5,10 ± 1,88	4,63 ±1,9 6	5,24 ±1,7 2	5,40 ± 1,90	3,93 ± 1,60	3,99 ± 1,88	4,09 ± 2,16
Гсп	4,76 ± 1,71	4,88 ±1,3 9	5,00 ± 2,35	5,33 ± 1,63	5,70 ± 1,62	5,85 ± 1,48	5,53 ± 1,07	5,64 ± 1,49	5,56 ± 1,67	4,91 ± 1,61	5,46 ± 1,69	5,06 ± 1,64

ЗІ – загальна інтернальність; Іж – інтернальність у судженнях про життя взагалі; Ія – інтернальність при описі життєвого досвіду; Ід – інтернальність у сфері досягнень; Ін – інтернальність у сфері невдач; Ссз – схильність до самозвинування; ПІ – інтернальність у професійній діяльності; Пс – професійно-соціальний аспект інтернальності; Пп - професійно-процесуальний аспект інтернальності; ІМ – інтернальність у міжособистісному спілкуванні; кМВ – компетентність у сфері міжособистісних відносин; ВМВ - відповідальність у сфері міжособистісних відносин; Іс – інтернальність у сфері сімейних відносин; Із - інтернальність у сфері здоров'я; За – заперечення активності; Гдт - готовність до діяльності з подолання труднощів; Гсп – готовність до самостійного планування

Результати дослідження автономності військовослужбовців для різних рівнів готовності до умов підвищеного ризику наведені в табл. 2.5.

Аналіз отриманих даних за методикою М.М. Пейсахова виявив позитивну динаміку та особливості розвитку військовослужбовців з підвищеним рівнем готовності під час становлення кар'єри, з підвищенням здатності до самоуправління ($23,00 \pm 2,12$ та $35,27 \pm 7,17$ балів, відповідно). Вони формують об'єктивну модель ситуації, яка долає перехід від припущень про ймовірність внесення змін до припущень щодо можливих результатів. Найбільш значущими показниками самоуправлінської здатності офіцерів з високим рівнем психологічної готовності до умов підвищеного ризику є: «Цілеспрямованість» ($4,56 \pm 1,21$ бала), «Критерій оцінки якості» ($4,29 \pm 1,05$ бала), «Аналіз протиріч» ($4,51 \pm 0,95$ балів), «Прийняття рішення» ($4,86 \pm 1,37$ балів).

Кандидати з високою готовністю до ризику найімовірніше впроваджували механізми «Аналіз протиріч» ($4,15 \pm 1,10$ бали) та «Прийняття рішення» ($4,41 \pm 1,50$ бали), «Прогнозування» ($3,85 \pm 1,31$ бали), усі інші механізми мали нижчий рівень, але приблизно однаковий. За даними цього методу ми бачимо, що курсанти та призовники не мають цілісної системи самоуправління, але мають сформовані певні характеристики. Підвищення самостійності та самоконтролю в різноманітних небезпечних ситуаціях, що дозволяє підвищити готовність до ведення службово-бойової діяльності в екстремальних умовах.

При інтерпретації результатів, отриманих за допомогою опитувальника В. Моросанової СПП - 98 (Стилі саморегуляції поведінки), ми дотримувалися думки, яким чином військовослужбовці планують досягнення життєвих цілей, враховуючи важливі зовнішні та внутрішні умови, оцінюючи результати і коригуючи діяльність з метою досягнення суб'єктивно прийнятних результатів.

За отриманими результатами встановлено, що у офіцерів та військовослужбовців-контрактників сформована індивідуальна система свідомої саморегуляції індивідуальної діяльності. Таким чином, вони самостійно, гнучко й адекватно реагують на зміни умов діяльності, ставлять і досягають цілей переважно усвідомлено. Для курсантів і призовників характерна слабка

сформованість процесу моделювання, що може призвести до недостатньої оцінки критичних умов і зовнішніх обставин.

Це може проявлятися у вигляді надмірних фантазій, різких змін у ставленні до розвитку ситуації, наслідків для власних дій. Слід зазначити, що позитивна динаміка готовності до ризику у офіцерів та рядового складу базується на саморегуляції: «Моделювання» ($7,31 \pm 1,36$ та $6,40 \pm 2,16$ балів відповідно), «Програмування» ($6,44 \pm 1,82$ та $6,46 \pm 1,87$ балів відповідно), «Оцінка результатів» ($6,46 \pm 1,37$ і $5,89 \pm 1,75$ балів відповідно), «Загальний рівень саморегуляції» ($32,83 \pm 5,15$ і $31,54 \pm 5,88$ балів відповідно) і «Гнучкість» ($7,20 \pm 1,41$ балів), що в свою чергу свідчить про достатню пластичність рутинних процесів та здатність таких військовослужбовців відновлювати системну саморегуляцію щодо зовнішніх та внутрішніх умов, що виникають у непередбачених обставинах (табл. 2.6).

У цієї категорії піддослідних з низькими показниками за цією шкалою ще не сформувалася потреба в свідомому плануванні своєї поведінки, вони більше покладаються на ситуацію і думку оточуючих. Порівняно з суб'єктами з високим ступенем супервізії, вони мали знижену здатність компенсувати особистісні характеристики, які не сприяли досягненню заявлених цілей (табл. 2.7). Саме вдосконалення навичок саморегуляції може запобігти надмірно прагматичному плануванню життя, бажанню посилити самоконтроль, формуванню надмірно інтерналізованих думок, розвитку напруги та тривоги. За наявності високої мотивації досягнення всі дослідницькі категорії з низькою готовністю до ризику змогли виробити такий стиль саморегуляції, який міг би компенсувати вплив індивідуальних якостей особистості, що перешкоджають досягненню цілей.

Для дослідження сприйняття та оцінки особистості, в тому числі її реального та ідеального соціального Я, ми використали Інтерперсональну діагностику міжособистісної поведінки Л.Н. Собчик (ДМО). У нашому прикладі для визначення ступеня зв'язку між цими уявленнями (оцінками) передбачається використовувати метод кореляційного аналізу [53].

Таблиця 2.5

Показники здатності до самоврядування у військовослужбовців

Шкали	Групи				Значущість розбіжностей					
	Курс анти	Офі цер и	Військово службовці за контракто м	Військово службовці строкової служби	t ₁₋₂	t ₁₋₃	t ₁₋₄	t ₂₋₃	t ₂₋₄	t ₃₋₄
Аналіз протири чч	3,13 ±0,8 0	4,27 ± 1,13	4,40± 1,10	3,89± 1,25	8,17 ***	9,41 ***	5,53 ***	1,2 1	3,5 9** *	5,0 9** *
Прогноз ування	2,91 ± 1,18	4,15 ±1,3 3	4,31± 1,20	3,79± 1,28	6,36 ***	7,46 ***	4,66 ***	1,3 4	3,1 0** *	4,9 6** *
Цілепок ладання	2,87 ± 1,21	4,15 ± 1,37	4,39± 1,22	3,79± 1,43	6,40 ***	7,88 ***	4,68 ***	1,9 2	2,9 0**	5,2 9** *
Планув ання	2,64 ± 1,05	3,79 ± 1,41	4,07 ±1,30	3,53± 1,28	6,34 ***	8,23 ***	5,21 ***	2,1 9** *	2,1 3*	4,8 6** *
Критері ї оцінки якості	3,11 ± 1,03	3,89 ± 1,13	4,11± 1,25	3,41± 1,32	4,67 ***	5,92 ***	1,82	1,9 1	4,3 8** *	6,3 0** *
Прийма ння рішень	3,00 ± 1,14	4,69 ± 1,40	5,00 ±1,19	4,05 ±1,43	8,79 ***	10,9 6** *	5,61 ***	2,5 1*	5,0 7** *	8,5 4** *
Самоко нтроль	3,45 ± 1,49	4,28 ± 1,34	4,23± 1,19	3,64± 1,52	3,52 ***	3,41 ***	0,81	0,4 1	5,0 0** *	5,1 0** *
Корекці я	2,96 ±1,3 0	3,76 ± 1,28	4,05 ±1,29	3,54± 1,29	3,84 ***	5,30 ***	2,86 **	2,4 2*	1,8 8	4,6 1** *
Загалън а здатніст ь самовря дування	24,0 6 ±2,4 7	33,0 0± 7,32	34,55± 6,53	29,63± 6,64	14,4 0** *	19,2 3** *	10,4 9** *	2,4 0*	5,2 9** *	8,7 3** *

Примітка. *p ≤ 0,1; **p ≤ 0,05; ***p ≤ 0,01

Таблиця 2.6

Показники стилів саморегуляції у військовослужбовців з різним рівнем готовності до умов підвищеного ризику

Групи	Курсанти			Офіцери			Військовослужбовці за контрактом			Військовослужбовці строкової служби		
	низький	середній	високий	низький	середній	високий	низький	середній	високий	низький	середній	високий
Рівні готовності до умов підвищеного ризику												
Планування	5,7 1± 1,2 1	5,28 ±1,5 4	7,00 ±1,5 8	5,73 ±2,0 5	6,07 ±1,9 4	6,47 ±1,9 1	6,67 ±1,4 9	6,23 ±2,0 0	6,19 ±1,8 3	6,19 ±1,8 0	6,20 ±1,7 9	6,14 ±1,6 1
Моделювання	5,0 0± 1,7 0	5,76 ± 1,51	5,40 ±1,5 2	6,00 ±2,1 4	6,62 ±1,7 9	7,31 ±1,3 6	6,73 ± 1,39	7,07 ±1,6 4	7,23 ±1,4 6	5,16 ±1,9 5	6,11 ±1,8 8	6,40 ±2,1 6
Програмування	5,1 8± 1,6 3	5,20 ±1,7 6	5,20 ±1,7 6	5,53 ±1,4 1	5,81 ± 1,78	6,44 ±1,8 2	6,10 ±1,7 3	6,17 ±1,6 8	6,79 ±1,5 0	5,69 ±1,5 7	5,80 ±1,6 4	6,46 ±1,8 7
Очікування результатів	4,7 1± 1,9 6	5,52 ± 1,23	4,40 ± 1,14	4,93 ± 1,16	5,94 ± 1,60	6,46 ± 1,37	6,23 ± 1,57	6,30 ± 1,52	6,49 ± 1,24	4,84 ± 1,71	5,52 ±1,9 7	5,89 ± 1,75
Гнучкість	5,1 2± 1,9 3	5,72 ± 1,95	5,80 ± 1,30	5,87 ± 1,68	6,27 ± 1,89	6,64 ± 1,55	6,47 ± 1,72	6,97 ±1,7 5	7,12 ± 1,37	5,89 ± 1,85	6,59 ± 1,72	7,20 ± 1,41
Самостійність	5,7 6± 1,5 6	5,68 ±1,8 2	6,20 ±2,3 9	4,93 ± 2,28	4,83 ± 1,98	4,58 ± 1,64	4,70 ±2,3 1	4,31 ±2,0 6	4,14 ± 1,85	5,56 ±1,8 5	5,17 ± 1,92	4,94 ±1,8 0
Загальний рівень	26, 94 ± 5,6 4	28,2 4± 4,79	29,0 0 ±2,7 4	28,1 3 ±5,0 0	30,9 5 ±5,8 4	32,8 3±5, 15	32,0 3±4, 99	32,1 4±5, 24	32,9 1±4, 28	28,6 4±5, 71	30,3 3±5, 95	31,5 4±5, 88

Отримані за допомогою даної методики дані свідчать про особливості міжособистісного спілкування військовослужбовців з різним рівнем готовності до умов підвищеного ризику (табл.2.8).

Надмірна поведінка у досліджуваній «кооперативно-штатній» взаємодії ($7,20 \pm 0,84$ бала) у таких військовослужбовців негативно впливає на готовність до ризику, що проявляється у компромісній поведінці, надмірній доброзичливості до інших. Військовослужбовці з високим рівнем психологічної готовності характеризувались недовірливістю та підозрілістю ($4,17 \pm 3,08$ бала), сором'язливістю ($7,00 \pm 2,73$ бала) та зниженням міжособистісної комунікації, залежною від слухняності ($6,66 \pm 2,97$ бала).

Рівень психологічної готовності офіцерів до ризику позитивно впливає на їх прямо-агресивний ($7,77 \pm 1,63$ бала) та субмісивно-сором'язливий ($6,13 \pm 2,45$ бала) стилі міжособистісного спілкування за відповідними шкалами, причому чим нижчий індекс, тим вища готовність. Професійні ідентичності дозволяють військовослужбовцям зосереджувати свої внутрішні та зовнішні ресурси навколо інтерналізованих професійних цінностей, запозичуючи особливості досвіду, мотивації та ставлення своїх професійних груп до дій у небезпечних умовах (планування дій, мотивація тощо). У цьому сенсі показники, отримані за «шкалою фашизму», не стільки свідчать про антидемократичний характер особистості військовослужбовця, скільки про орієнтацію на його соціально-групові цінності [70].

За результатами даної методики можна відзначити, що позитивно сприяють формуванню готовності до ризику у курсантів такі показники толерантності, як: консерватизм ($18,00 \pm 1,22$ бала), авторитарна агресивність ($38,40 \pm 3,65$ бала), проєктивність ($19,80 \pm 1,10$ балів), але ми зазначили, що у офіцерів і військовослужбовців-контрактників цей несвідомий, інстинктивний імпульс негативно впливав на проєкції на зовнішній світ ($17,53 \pm 4,10$ та $17,74 \pm 5,29$ балів).

Таблиця 2.7

Показники стилів саморегуляції у військовослужбовців

Шкали	Групи				Значущість розбіжностей					
	Курсанти	Офіцери	Військовослужбовці за контрактом	Військовослужбовці строкової служби	t ₁₋₂	t ₁₋₃	t ₁₋₄	t ₂₋₃	t ₂₋₄	t ₃₋₄
Планування	5,62±1,50	6,16±1,94	6,28±1,92	6,19±1,76	2,11*	2,65**	2,38*	0,67	0,20	0,54
Моделювання	5,45±1,59	6,77±1,74	7,06±1,59	5,91±1,97	5,08** *	6,39** *	1,81	1,83	5,14** *	7,49** *
Програмування	5,19±1,78	5,97±1,79	6,27±1,67	5,85±1,67	2,70**	3,86** *	2,39*	1,87	0,73	2,92**
Оцінювання результатів	5,11±1,56	6,01±1,55	6,33±1,48	5,40±1,91	3,60** *	4,95** *	1,15	2,20** *	3,98** *	6,38** *
Гнучкість	5,51±1,88	6,35±1,79	6,94±1,69	6,49±1,76	2,79**	4,86** *	3,37** *	3,60** *	0,90	2,99**
Самостійність	5,77±1,76	4,77±1,91	4,33±2,05	5,23±1,89	3,47** *	5,00** *	1,90	2,37*	2,72**	5,32** *
Загальний рівень	27,85±4,92	31,28±5,70	32,26±5,05	30,07±5,93	4,19** *	5,62** *	2,78**	1,94	2,30*	4,66** *

Примітка. *p ≤ 0,1; **p ≤ 0,05; ***p ≤ 0,01

Таблиця 2.8

Показники особливостей міжособистісного спілкування у військовослужбовців с
різним рівнем готовності до умов підвищеного ризику

Групи	Курсанти			Офіцери			Військовослужбовці за контрактом			Військовослужбовці строкової служби		
	низький	середній	високий	низький	середній	високий	низький	середній	високий	низький	середній	високий
Рівні готовності до умов підвищеного ризику												
Власний-лідуючий	11,5 ± 2,00	11,4 4±1, 96	12,2 0±2. 39	9,07 ±3,6 7	9,66 ±3,2 7	9,28 ±3,1 1	9,97 ±3,2 1	10,4 5±3, 17	9,95 ±3,3 2	9,06 ±3,2 8	9,68 ±2,9 0	9,03 ±3,0 9
Незалежний-домінуючий	9,18 ± 1,29	9,16 ± 1,40	9,40 ±2,0 7	8,00 ±1,2 0	7,86 ±2,2 2	7,20 ±1,8 6	7,13 ±2,5 7	7,25 ±2,1 0	7,07 ±1,8 1	8,21 ±2,5 7	7,93 ±2,5 0	7,26 ±2,5 9
Прямолінійний-агресивний	9,59 ± 1,3	9,60 ±1,3 5	9,80 ±1,3 0	8,00 ±2,5 4	7,75 ± 1,94	7,77 ±1,6 3	7,33 ±2,2 5	7,72 ±2,0 6	7,05 ±1,6 8	8,22 ±2,7 6	7,97 ±2,3 2	7,69 ±2,6 3
Недовірливий-скептичний	9,35 ± 1,06	8,76 ±1,3 6	7,80 ±1,6 4	5,87 ±2,5 9	4,45 ±2,7 9	3,92 ±2,6 8	3,97 ± 3,06	3,57 ±2,8 4	3,12 ±2,1 9	7,21 ± 3,35	5,01 ± 3,45	4,17 ± 3,08
Покірний-сором'язливий	8,59 ± 1,54	9,16 ±1,2 5	8,60 ±0,5 5	7,40 ±2,4 7	6,10 ±2,5 4	6,13 ±2,4 5	6,60 ±2,4 3	5,71 ± 2,79	5,00 ±1,9 9	8,35 ±2,8 4	7,01 ±2,8 8	7,00 ± 2,73
Залежний-слухняний	9,18 ± 1,67	9,04 ± 1,77	9,60 ±0,5 5	7,07 ±3,6 1	6,38 ± 2,89	6,15 ± 2,24	6,57 ±2,5 1	6,76 ±2,7 6	5,64 ± 2,24	8,15 ±2,5 1	7,19 ±2,6 9	6,66 ±2,9 7
Співпрацюючий-	9,18 ± 1,59	9,28 ± 2,39	7,20 ±0,8 4	7,67 ±2,2 3	8,22 ±2,0 7	8,75 ± 1,95	8,47 ± 2,26	8,72 ±2,3 1	8,05 ± 1,74	9,35 ±2,9 2	8,84 ±2,2 7	9,31 ± 2,18

конвен ціальни й												
Відпові дально- велико душни й	10,7 1 ± 1,96	10,4 4±1, 98	11,2 0±1, 79	8,80 ± 2,43	8,44 ±2,6 6	8,50 ±2,3 2	8,70 ±2,2 6	8,84 ±2,5 0	8,29 ±2,2 8	9,04 ±2,6 5	9,03 ±2,5 8	8,89 ±2,8 5
Доміну вання- підпоря дкуван ня	3,89 ± 3,06	3,54 ±3,3 8	5,84 ±3,4 4	4,37 ±4,5 6	7,33 ±5,7 8	7,09 ±6,3 1	7,08 ±6,3 7	8,63 ±5,8 3	9,35 ±5,2 8	1,98 ±6,1 2	6,01 ±6,2 7	5,75 ±6,3 5
Дружел юбніст ь- агресив ність	0,54 ±2,7 3	0,77 ±2,4 5	0,08 ±4,0 9	1,07 ±4,8 8	2,21 ±4,9 1	3,46 ±5,3 6	4,05 ±5,2 4	4,27 ±5,3 2	3,53 ±4,1 2	2,31 ±6,0 8	3,17 ±5,4 0	4,51 ±5,5 7

Військовослужбовці строкової служби дещо нехтують інтересами та цінностями своєї групи унаслідок прояву авторитарної агресії ($41,20 \pm 7,22$ балів), комплексу влади ($28,14 \pm 4,84$ балів), проєктивності ($19,89 \pm 4,73$ балів), перебільшення занепокоєнням сексуальним життям ($15,23 \pm 3,08$ балів), саме це призводить до прояву низького рівня їх психологічної готовності до ризику.

Слід зазначити, що негативний внесок у готовність до ризику серед офіцерів має ситуація зловживання службовим становищем, тобто потреба у зовнішньому об'єкті для знешкодження агресивних імпульсів, про що свідчать їхні показники авторитарної агресії ($41,15 \pm 7,27$ балів).

У військовослужбовців-контрактників виявлено негативні ефекти авторитарної агресивності ($30,35 \pm 6,57$ бала), консерватизму ($16,60 \pm 4,92$ бала), проєктивності ($15,60 \pm 4,56$ бала). У цій категорії військовослужбовців опора на сімейні традиції, громадську думку та орієнтацію на соціальне схвалення заважали постановці вищих особистих цілей ($4,35 \pm 1,67$ бала) та досягненню цих цілей ($4,35 \pm 1,67$ бала).

Отримані дані підтверджені показниками методичної шкали Ю.З. Гільбуха «Тест-опитувальник особистої зрілості»: «Ставлення до свого «Я»» ($22,07 \pm 11,99$ та $20,20 \pm 10,51$ бала відповідно), «Почуття громадського обов'язку» ($6,49 \pm 5,01$ і $8,45 \pm 4,82$ бала відповідно), «Життєва установка» ($14,07 \pm 9,46$ і $15,78 \pm 7,83$ бала відповідно), «Мотивація досягнення» ($15,72 \pm 8,10$ і $16,75 \pm 7,24$ бала відповідно), де виявлено сильний зв'язок з показниками міжособистісних характеристик (табл. 2.9), а саме з показниками шкали – «самолідерський» та «прямо-агресивний» ($11,53 \pm 2,00$ та $7,77 \pm 1,63$ бала відповідно).

Таблиця 2.9

Показники за методикою «Психологічна готовність до умов підвищеного ризику» у військовослужбовців різних категорій

Шкали	Офіцери	Військовослужбовці за контрактом	Військовослужбовці строкової служби	Курсанти
Здатність до	$25,20 \pm 3,64$	$22,73 \pm 4,99$	$19,13 \pm 3,58$	$20,27 \pm 5,11$

вольового зусилля				
Військова товариськість	24,07±2,75	22,86±4,17	18,92±4,17	21,05±3,67
Професійна ідентичність	25,93±3,91	24,93±5,34	19,92±5,52	22,09±4,01
Самовладнання	25,77±3,63	25,26±4,91	20,83±5,23	23,09±5,53
Загальний показник готовності до ризику	100,97±11,07	95,80±17,44	78,79±15,73	86,50±15,07

Уміння стримувати імпульсивну поведінку, організованість, дисциплінованість, розумна обачність становлять зміст толерантності, пов'язаної з особливістю прийняття рішень.

Результати, отримані за методикою «Особистісні чинники прийняття рішень» (табл. 2.10), показують, що всі категорії військовослужбовців однаково не бажають бути втягнутими в загрозові для життя та невизначені ситуації. У результаті всі досліджувані групи набрали нижче середнього рівня для військовослужбовців за шкалою готовності до ризику. Як бачимо, рішення діяти в загрозових умовах не є психологічно легким для військовослужбовців, які усвідомлюють всю складність і напруженість виконання службових і бойових завдань. Слід зазначити, що передбачена контрактом емоційна врівноваженість офіцерів і солдатів військової служби та розумний розподіл власних сил дозволяють ефективно виконувати службові обов'язки та бойову діяльність.

Сукупність позитивних вольових якостей формує вольові якості особистості, негативних – її вольову слабкість. З усіх остаточно отриманих даних за методикою М. В. Чумакова можна зробити висновок, що саме ці властивості особистості в основному визначають психічну готовність військовослужбовців до умов підвищеного ризику в службово-бойовій діяльності [60]. Діяльність не потребує високих здібностей людини. У разі високої працездатності додатковою вимогою для успіху діяльності є сила волі. Ймовірно, можна припустити, що суб'єкти з дуже високими загальними результатами тестування, швидше за все,

будуть більш розчарованими та напруженими (курсанти $t = 5,96$, $p \leq 0,01$; призовники $t = 7,81$, $p \leq 0,01$). За інших рівних умов ці люди, як правило, мають нижчі або менш стійкі результати у своїй діяльності.

Таблиця 2.10

Показники особистісних чинників прийняття рішення у військовослужбовців з різним рівнем готовності до умов підвищеного ризику

Групи	Курсанти			Офіцери			Військовослужбовці за контрактом			Військовослужбовці строкової служби		
	низький	середній	високий	низький	середній	високий	низький	середній	високий	низький	середній	високий
Рівні готовності до умов підвищеного ризику												
Рациональність	7,41±1,70	7,12±1,96	8,20±2,68	8,27±2,49	6,59±3,02	7,38±3,18	7,00±2,85	7,62±3,02	6,91±3,37	6,21±2,58	6,40±2,88	7,24±3,00
Готовність до ризику	5,29±1,40	5,16±1,60	4,80±2,39	4,40±1,24	4,79±2,43	5,17±2,30	4,17±2,18	4,70±2,21	3,95±2,51	5,34±2,12	5,00±2,33	5,21±2,89

Таблиця 2.11

Показники ставлення до страхів у військовослужбовців з різним рівнем готовності до умов підвищеного ризику

Групи	Курсанти			Офіцери			Військовослужбовці за контрактом			Військовослужбовці строкової служби		
	низький	середній	високий	низький	середній	високий	низький	середній	високий	низький	середній	високий
Рівні готовності до умов підвищеного ризику												
Фантазія	3,73±0,56	3,51±0,61	3,23±0,52	2,83±1,05	2,27±1,11	1,99±1,16	2,18±0,99	2,01±3,17	1,80±0,89	3,15±1,24	2,54±1,16	2,13±1,05
Прогноз	3,55±0,6	3,82±0,5	4,37±0,9	3,62±0,7	4,05±1,1	3,95±1,2	3,95±1,3	3,77±1,2	4,06±1,0	3,68±1,2	3,58±1,1	3,49±1,3

	3	7	4	6	7	4	5	9	3	0	2	5
Фізіологія	3,87 ±0,5 9	3,80 ±0,3 7	3,34 ±0,3 9	2,80 ±1,2 5	2,31 ±1,0 9	2,14 ±1,2 1	2,19 ±1,2 8	2,12 ±1,0 2	1,97 ±0,8 8	3,11 ±1,2 8	2,45 ±1,2 8	2,08 ±1,1 0
Самооцінка	3,87 ±0,5 8	3,97 ±0,3 8	4,00 ±0,5 3	3,00 ±0,8 6	2,57 ±1,1 3	2,41 ±1,1 4	2,60 ±1,1 3	2,39 ±1,0 9	2,21 ±0,9 6	3,21 ±1,2 1	2,65 ±1,1 6	2,30 ±1,0 7
Біль фізичний	3,76 ±0,5 9	3,84 ±0,6 7	3,60 ±1,0 6	3,17 ±0,8 7	2,79 ±0,9 9	2,46 ±1,0 8	2,80 ±1,1 7	2,82 ±1,0 2	2,84 ±0,7 5	3,36 ±1,1 5	2,92 ±1,1 3	3,15 ±1,1 0
Біль соціальний	3,65 ±0,4 0	3,69 ±0,6 4	3,46 ±0,5 7	3,37 ±0,9 4	3,40 ±1,1 1	3,37 ±1,2 1	3,27 ±1,3 0	3,39 ±1,0 7	3,61 ±0,9 8	3,58 ±1,3 3	3,16 ±1,2 2	3,00 ±1,1 3
Природний страх	3,79 ±0,4 3	3,64 ±0,5 4	3,57 ±0,6 1	3,39 ±0,7 4	3,01 ±1,0 7	2,82 ±1,2 1	3,14 ±1,2 7	2,98 ±1,2 0	3,04 ±1,4 6	3,25 ±1,2 6	2,96 ±1,2 4	3,18 ±1,1 2
Побутовий страх	3,55 ±0,4 9	3,58 ±0,5 4	3,63 ±0,6 4	2,93 ±1,0 3	2,57 ±1,0 3	2,27 ±1,0 1	2,15 ±0,8 3	2,30 ±0,9 8	2,05 ±0,7 6	3,07 ±1,1 4	2,59 ±1,1 1	2,32 ±1,0 5
Екстремальний страх	4,28 ±0,70	4,23 ±0,7 0	3,86 ±1,3 1	3,39 ±0,8 4	3,00 ±1,0 9	3,05 ±1,0 2	2,79 ±1,0 7	2,88 ±1,0 9	3,24 ±1,0 4	3,39 ±1,1 8	3,02 ±1,1 9	3,00 ±1,2 6
Моральний страх	3,54 ±0,6 4	3,62 ±0,6 1	3,29 ±0,6 3	2,82 ±1,0 3	2,25 ±1,1 2	1,97 ±0,9 9	2,14 ±1,0 9	2,18 ±1,0 0	1,89 ±1,0 1	3,05 ±1,3 6	2,37 ±1,1 6	2,08 ±1,0 8
Страх діяльності	3,84 ±0,5 2	3,82 ±0,6 6	3,57 ±0,8 3	2,95 ±1,0 0	2,53 ±1,1 8	2,24 ±1,1 0	2,29 ±1,1 3	2,36 ±1,0 8	2,10 ±0,9 2	3,28 ±1,1 9	2,74 ±1,2 5	2,71 ±1,2 5
Страх життєдіяльності	3,80 ±0,4 6	3,74 ±0,6 3	3,74 ±0,7 4	3,07 ±0,8 1	2,83 ±1,0 9	2,63 ±1,1 1	2,60 ±1,1 7	2,58 ±1,0 2	2,57 ±0,9 4	3,08 ±1,2 4	2,66 ±1,1 3	2,36 ±1,0 3
Тривалість	3,87 ±0,6 8	3,63 ±0,6 8	3,83 ±0,5 7	3,02 ±1,1 4	2,54 ±1,1 1	2,26 ±1,0 5	2,41 ±1,1 5	2,40 ±1,0 1	2,17 ±0,8 6	3,16 ±1,1 1	2,80 ±1,1 6	2,58 ±1,2 4
Екстернальність	3,35 ±0,4 8	3,77 ±0,7 6	3,69 ±1,0 4	2,69 ±0,9 8	2,10 ±1,1 2	1,76 ±1,0 6	1,94 ±1,1 1	1,91 ±1,0 0	1,81 ±0,9 5	2,76 ±1,2 5	2,20 ±1,1 9	1,77 ±0,9 8
Особистісно-астенічний	3,61 ±0,7 7	3,76 ±0,6 6	3,71 ±0,5 1	2,62 ±0,9 9	2,05 ±1,1 8	1,67 ±0,9 9	1,90 ±1,1 9	1,85 ±1,0 5	1,62 ±0,9 0	2,77 ±1,2 4	2,34 ±1,1 7	2,09 ±1,2 5
Соціал	3,45	3,64	3,57	2,56	2,47	2,16	2,08	1,88	2,98	2,36	2,68	2,71

бно-астенічний	±0,50	±0,52	±0,48	±1,04	±1,44	±1,52	±1,02	±1,01	±1,29	±2,51	±1,13	±1,24
Особистісно-стенічний	3,94 ±0,49	3,85 ±0,47	3,83 ±0,19	3,10 ±0,94	2,64 ±1,22	2,39 ±1,16	2,46 ±1,01	2,40 ±1,19	2,28 ±1,16	3,04 ±1,06	2,68 ±1,13	2,71 ±1,24
Соціально-стенічний	3,65 ±0,49	3,93 ±0,63	3,94 ±0,42	3,74 ±0,92	3,51 ±1,52	3,37 ±1,59	3,15 ±1,22	3,17 ±1,35	3,23 ±1,27	3,52 ±1,30	3,21 ±1,40	3,11 ±1,29
Переддія страху	4,60 ±0,47	4,15 ±0,65	3,57 ±0,90	3,26 ±1,08	2,67 ±1,07	2,43 ±1,08	2,91 ±1,19	2,57 ±1,15	2,36 ±0,85	3,25 ±1,21	2,82 ±1,15	2,90 ±1,27
Прояв страху	3,75 ±0,69	3,77 ±0,72	3,27 ±0,40	2,63 ±1,02	2,35 ±1,10	2,15 ±1,11	2,18 ±1,16	2,07 ±1,08	2,02 ±1,02	3,03 ±1,08	2,61 ±1,17	2,60 ±1,24
Сензитивність страху	3,62 ±0,93	3,34 ±0,83	3,40 ±0,96	2,97 ±1,19	2,49 ±1,49	2,33 ±1,39	2,28 ±1,41	2,24 ±1,42	1,92 ±1,46	3,26 ±1,83	2,83 ±1,58	2,39 ±1,45
Астенічна післядія страху	4,35 ±1,06	4,44 ±1,14	3,90 ±1,52	3,63 ±1,19	3,23 ±1,50	3,08 ±1,42	3,02 ±1,42	3,11 ±1,44	2,67 ±1,33	3,49 ±1,60	3,34 ±1,52	3,27 ±1,37
Стенічна післядія страху	3,76 ±0,83	3,48 ±0,96	3,10 ±0,96	2,73 ±1,31	1,99 ±1,26	1,69 ±1,17	1,72 ±1,42	1,76 ±1,12	1,70 ±0,96	2,73 ±1,71	2,40 ±1,55	2,23 ±1,40
Інтегральний показник страху	3,39 ±0,77	3,37 ±0,65	3,73 ±0,55	2,93 ±1,22	2,52 ±1,31	2,27 ±1,21	2,41 ±1,19	2,34 ±1,17	2,02 ±1,09	3,14 ±1,49	2,49 ±1,36	2,51 ±1,22

Так, респонденти з нижчими балами (офіцери, військовослужбовці за контрактом) мали менше внутрішнього стресу та фрустрації за цим тестом ($t = 5,48, p \leq 0,01$).

За результатами методики «Вольові якості» можна сказати, що військовослужбовці взагалі не мають права на помилку при виконанні службових обов'язків в умовах підвищеного ризику, тому що їм необхідно діяти швидко, впевнено, рішуче.

Для вивчення механізму самоконтролю страху ми використовували методику «Ситуативне дослідження страху» О.Ф. Чернавський, отримані результати наведено в табл 2.11. Зменшення індексу фантазії було виявлено серед курсантів із вищою готовністю до ризику під час розвитку кар'єри, що частково вказує на зменшення уявних страхів без раціонального підґрунтя та зниження інтенсивності занепокоєння та страху щодо майбутніх подій в екстремальних ситуаціях (курсанти $3,23 \pm 0,52$ бала, $1,99 \pm 1,16$ бала - офіцери).

На рівні після дії страху ми спостерігали показники шкали «особистісно-стенічні» (курсанти – $3,83 \pm 0,19$ бала, офіцери – $2,46 \pm 1,01$ бала) та слабкі наслідки дії страхів (особистісна – слабкість: курсанти – $3,71 \pm 0,51$ бала, офіцери - $1,67 \pm 0,99$ бала, призовники - $2,09 \pm 1,25$ бала, військовослужбовці-контрактники $1,62 \pm 0,9$ бала) та соціально-послаблюючих наслідків (курсанти - $3,57 \pm 0,48$ бала, офіцери $2,16 \pm 1,52$ бала, строковики - $2,04 \pm 1,11$ бала, військові за контрактом $1,88 \pm 1,01$ бала). Переживання страху підвищує відповідальне ставлення до реалізації службово-бойової діяльності, вчить військовослужбовців орієнтуватися у своєму житті, додає впевненості у вирішенні конфліктних ситуацій. Страх смерті змушує людей більш реалістично ставитися до життя, крім того, подолання страху дозволяє бійцю зрозуміти, що його оточують такі ж люди (колеги), які мають сильні та слабкі сторони, які вчать допомагати та підтримувати інших, бути уважнішими, турбуючись про рідних і близьких. Поліпшення самоконтролю та самовладання таких військовослужбовців в різних небезпечних ситуаціях, що дозволить їм підвищити рівень готовності в умовах підвищеного ризику, зменшити прояв особистого страху, напруги та

невпевненості безпосередньо залежить від досвіду військовослужбовця та професійної підготовки в залежності від його готовності до ризику у службово-бойовій діяльності в особливих умовах.

Слідуючим етапом визначення якості методики «Психологічна готовність військослужбовців до умов підвищеного ризику» було дослідження її валідності. Для визначення конструктивної валідності на вибірці військовослужбовців (30 осіб) разом із методикою «Психологічна готовність військослужбовців до умов підвищеного ризику» було проведено комплекс методик, які дозволяють досить повно і якісно діагностувати особистісні особливості, пов'язані з забезпеченням готовності до умов підвищеного ризику. Аналіз взаємозв'язків розроблюваної методики із методиками комплексу мав сприяти уточненню її робочих характеристик (змісту, області застосування, обмежень, недоліків тощо). Комплекс методик добирався таким чином, щоб максимально охопити (і по можливості перекрити декількома шкалами) усі структурні компоненти готовності до умов підвищеного ризику:

- «Тест опитувальник особистісної зрілості» (Ю.З. Гільбуха);
- «Здатність до самоврядування» (Н.М. Пейсахова);
- 16-факторний опитувальник Р. Кеттелла.

Результати цього етапу дослідження представлено у табл. 2.12.

Таблиця 2.12

Показники кореляції шкал методики «Психологічна готовність військовослужбовців до умов підвищеного ризику» зі шкалами методики Р.

Кеттелла, Н. М. Пейсахова та Ю. З. Гільбуха

Шкали методик	Здатність до вольового зусилля	Військова товариськість	Професійна ідентичність	Самовладання	Загальний показник готовності до
«Тест-опитувальник особистісної зрілості» (Ю. З. Гільбуха)					
Мотивація	0,26	0,04	0,03	0,10	0,14

досягнень					
Ставлення до свого «Я» («Я» - концепція)	0,33 ⁰	0,08	0,17	0,12	0,22
Почуття громадянського обов'язку	0,04	-0,16	0,41*	0,01	0,12
Життєва установка	0,35 ⁰	0,26	0,32 ⁰	0,06	0,31
Здатність до психологічної близькості з іншою людиною	0,05	0,20	-0,34 ⁰	0,05	-0,03
Рівень особистісної зрілості	0,45*	0,20	0,27	0,20	0,36 ⁰
«Здатність до самоврядування» (Н. М. Пейсахова)					
Аналіз протиріч	0,10	0,03	0,39*	0,09	0,20
Прогнозування	-0,20	-0,15	0,05	0,07	-0,06
Цілепокладання	0,24	0,05	0,42*	0,23	0,31
Планування	0,06	-0,24	0,09	-0,06	-0,03
Критерій оцінки якості	0,31	0,360	0,23	0,10	0,30
Приймання рішення	0,320	0,11	0,21	0,19	0,27
Самоконтроль	0,43*	0,23	0,45*	0,25	0,44*
Корекція	-0,21	-0,24	-0,03	0,11	-0,10
Загальна здатність самоврядування	0,22	0,04	0,350	0,19	0,27
16-факторний опитувальник Р. Кеттелла					
МД «низька – висока самооцінка»	0,12	0,13	0,07	0,32 ⁰	0,20
А «замкнутість – товариськість»	0,19	0,09	0,21	0,27	0,25
В «низький – високий інтелект»	-0,04	0,00	0,28	-0,19	0,02
С «емоційна нестабільність – стабільність»	0,14	0,38*	-0,03	0,09	0,16
Е «підпорядкованість – домінантність»	0,10	0,17	0,34 ⁰	0,17	0,25
Ф «стриманість – експресивність»	0,08	-0,13	0,30	0,03	0,10

G «низька– висока нормативність поведінки»	0,45*	0,25	0,61**	0,40*	0,55**
H «боязкість – сміливість»	0,11	0,26	-0,01	0,12	0,14
I «жорсткість – чутливість»	-0,23	-0,12	0,14	-0,09	-0,09
L «довірливість – підозрілість»	-0,19	-0,07	0,08	-0,21	-0,12
M «практичність – мрійливість»	-0,26	-0,18	-0,33 ⁰	-0,21	-0,31
N «прямолінійність – дипломатичність»	0,42*	0,15	0,22	0,320	0,360
O «спокій – тривожність»	0,29	-0,11	0,22	0,06	0,16
Q1 «консерватизм – радикалізм»	0,45*	0,24	0,360	0,30	0,43*
Q2 «конформізм – нонконформізм»	-0,48**	-0,39*	-0,38*	-0,58**	-0,58**
Q3 «низький – високий самоконтроль»	-0,15	0,10	-0,12	-0,360	-0,18
Q4 «розслабленість – напруженість»	-0,14	-0,17	-0,05	-0,09	-0,14

В цілому кореляційний аналіз показав, що розроблювана методика «Психологічна готовність військовослужбовців до умов підвищеного ризику» здатна виявляти ті особливості, для діагностики яких її й було створено. Вона є компактною і надійним діагностичним інструментом, який дозволяє визначати готовність військовослужбовця до умов підвищеного ризику.

Висновки до другого розділу

З метою прогнозування психологічної готовності військовослужбовців до умов підвищеного ризику було проведено регресійний аналіз, за результатами якого встановлено, що психологічна готовність військовослужбовців має три

основні компоненти, два з яких відображають концентрацію ризику. Виконання завдань за призначенням і високий рівень взаємодії, характерний для військово-професійної діяльності військовослужбовців, і, третій, здатність контролювати страх, хоча і є загальноновизнаними, мають у своїй основі специфічну військову динаміку – динаміку відповідальності.

Структурні компоненти готовності військовослужбовців до умов підвищеного ризику мають специфічні прояви, які залежать від специфіки їх військово-професійного статусу та набуття професіоналізму.

Важливим аспектом ефективного психологічного супроводу військовослужбовців є визначення рівня психологічної готовності особи до ризику. Для впровадження розроблено психодіагностичну методику «Психологічна готовність військовослужбовців до умов підвищеного ризику», яка задовольняє всі психометричні вимоги та дозволяє охарактеризувати всі чотири складові готовності особистості до умов підвищеного ризику.

РОЗДІЛ 3

РОЗРОБЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ТРЕНІНГУ ФОРМУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ДО УМОВ ПІДВИЩЕНОГО РИЗИКУ

3.1 Настанова до соціально-психологічного тренінгу «Формування психологічної готовності військовослужбовця до умов підвищеного ризику»

Військовослужбовцям доводиться виконувати службово-бойові завдання в умовах екстремальних ситуацій, які характеризуються дефіцитом часу; швидкоплинністю та мінливістю обстановки; загрозою для здоров'я та життя; інформаційним перевантаженням або недостатністю необхідної інформації; монотонністю та одноманітністю виконуваних дій; раптовістю виникнення екстремальної ситуації й, як наслідок, смисловою невизначеністю, що робить актуальними дослідження їх психологічної готовності до ризику [63].

Іншими словами, службово-бойова діяльність військовослужбовців часто проходить в екстремальних умовах, небезпечних для життя. Сьогодні існують численні наукові дослідження, що розкривають сутність поняття «готовність до ризику», виявляють характеристики представників ризикованих професій, у тому числі військовослужбовців. Проте невирішеним залишається питання формування готовності військовослужбовця до ризику, що є важливим для визначення його надійності, попередження розвитку у нього негативного емоційного стану, деструкцій військовослужбовців -учасників бойових дій. Це змусило переосмислити деякі питання службово-бойової діяльності, в тому числі формування готовності військовослужбовців до ризику [66].

На основі теоретико-методологічного та емпіричного дослідження проблеми психологічної готовності до ризику військовослужбовців модель психологічної готовності до ризику у військовослужбовців має такі структурні компоненти:

- здатність до цілеспрямованих зусиль (рішучість, сміливість, воля);

- військова дружба (довіра, толерантність, дружба);
- професійна ідентичність (патріотичність, законслухняність, професійна гідність);
- витривалість (організованість, дисциплінованість, розсудливість).

У рамках психодіагностичної підготовки ми ставимо за мету оптимізувати процес розвитку складової готовності до ризику у військовослужбовців. За даними нашого дослідження, готовність військовослужбовців до ризику в основному включає три аспекти:

- зосередженість на поставленому завданні;
- високий рівень взаємодії (що можна вважати характерним для військовослужбовців);
- уміння контролювати страх (в його основі лежить специфічний для військових мотив - службовий мотив) [67].

Ці три складові в професійних військовослужбовців мають специфіку прояву залежно від особливостей їх професіоналізації, набуття професіоналізму.

При розробці програми є ряд завдань, підпорядкованих досягненню цілей:

- саморегуляція формування волі (рішучість, сміливість, воля);
- розвиток комунікативних навичок (довіра, толерантність, соціалізація);
- розвиток позитивного ставлення до себе та повна самооцінка, здатність оцінювати інших та їхні стосунки;
- формування рефлексивної здатності;
- формування та розвиток умінь прогнозувати поведінку людини та передбачати результат власної діяльності;
- розвиток особистісних якостей професійних військовослужбовців;
- реалізація наявних професійних якостей і особистих навичок;
- багатий професійний та життєвий досвід [45].

Програма психосоціального тренінгу «Формування психологічної готовності військовослужбовців до умов підвищеного ризику» спрямована на розвиток складової психологічної готовності до ризику. Вправи, включені в

психосоціальний тренінг, були розроблені або запозичені в інших дослідників і розроблені відповідно до мети та навчальних завдань, які є частиною програми.

Тренінгова програма побудована за поетапним принципом, що сприяє поступовому та глибшому пізнаванню кожного учасника самого себе. За логікою кожна зустріч витікає з попередньої і служить змістовною основою для наступної зустрічі. Обов'язковою процедурою є індивідуальна та групова рефлексія, яка використовується на кожному тренінговому занятті.

Таблиця 3.1

Модель соціально-психологічного тренінгу психологічної готовності
військовослужбовців до умов підвищеного ризику

Створення психологічних умов тренінгової групи	Розвиток компонентів психологічної готовності		Заняття з елементами тренінгових вправ для військовослужбовців
	компонент готовності	психологічні характеристики особистості	
Інформаційно збагачене середовище; відсутність регламентації поведінки; позитивна творча атмосфера; заборона негативного оцінювання;	«Здатність до вольового зусилля»	Рішучість, сміливість, воля	Заняття 1 «Коло і трикутник»; «Дюжина»; «Рухи по одному»
	«Військова товарицькість»	Довіра, толерантність, товарицькість	Заняття 2 Самоаналіз: «Самоконтроль»; «Доведи за мене справу до кінця!»; Рольова гра «Складні ситуації»

навчання креативним способам мислення; демонстація високих результатів відомих і досвідчених фахівців; встановлення соціальних професійних контактів з метою набуття позитивного досвіду; мотиваційне оточення особистості.	«Професійна ідентичність»	Патріотичність, законослухняність, професійна гідність	Заняття 3 «Утримати рівновагу»; «Відчуття часу»; «Свідомий контроль»
	«Витримка» (самовладання)	Організованість, дисциплінованість, обережність	Заняття 4 «Впасти зі стільця»; «Я так боюся...»; «Що зупиняє мене?»

3.2 Програма соціально-психологічного тренінгу «Формування психологічної готовності військовослужбовця до умов підвищеного ризику»

Заняття 1

Цілі: вміти інтуїтивно розуміти та координувати дії з іншими учасниками групи, відповідати за дії учасників команди, проявляти спонтанність та діяти відповідно до ситуації.

1) Вправа «Коло і трикутник».

Мета: удосконалення здатності контролювати власну поведінку.

Вказівки. Візьміть по олівцю в кожену руку і почніть малювати лівою рукою коло, а правою – трикутник. Початок і кінець малювання лівою і правою рукою одночасні. Під час малювання олівець не може відриватися від паперу. Коло має бути круглим, трикутник з трьома кутами. Повторюйте процедуру до отримання позитивного результату. Потім міняємо руки: правою рукою малюємо коло, лівою – трикутник.

2) Вправа «Дюжина».

Мета: тренування навички впевненої поведінки в ситуаціях, які вимагають швидкої реакції на зміни.

Вказівки. Учасники групи сідають у коло. Ведучий показує на одного з них і називає число від 2 до 12. Той, на кого вказує ведучий, показує цифру на пальцях. Людина справа від нього показує на одну цифру менше, людина позаду - ще менше і так далі, поки не отримає «0». Той, хто спізнюється або робить помилку, вибуває.

3) Вправа «Рухи по одному».

Мета: тренування здатності брати на себе відповідальність у ситуаціях, коли помилки створюють ризик втрати команди.

Вказівки. Учасникам пропонується довільно розташувати в кімнаті, а потім вони починають послідовно рухатися в будь-якому напрямку за командою ведучого, дотримуючись наведених нижче правил. У кожен момент може рухатися лише один учасник. Якщо два або більше учасників починають рух

одночасно, вправа вважається невиконаною і починається знову. Будь-який учасник може виконувати вправу безперервно не більше 5 секунд, а потім повинен припинити. Людина може рухатися кілька разів за раунд, але не безперервно. Момент, коли ніхто не рухається, також може становити не більше 5 секунд. Якщо протягом цього періоду ніхто не почне рухатися, це вважається програшем і вправи починаються знову. Учасники повинні працювати не менше 2 хвилин, не порушуючи цих правил. Під час виконання вправи заборонені переговори.

Заняття 2.

Мета: саморозвиток морально-вольових якостей, набуття практичного досвіду вольової саморегуляції, розвиток навичок цілепокладання та здійснення вольової дії, рефлексія та розвиток вольових якостей, мобілізація волі на подолання труднощів, відмова від необґрунтованих претензій.

1) Вправа-самоаналіз: «Самоконтроль»

Мета: мотивація та розробка плану розвитку волі.

Вказівки. Зараз будемо тренувати волю. Спочатку вам потрібно мобілізувати свою енергію - розвинути сильне бажання бути вольовою людиною, потім скласти конкретний план розвитку своєї волі і зробити необхідні кроки для його реалізації. По-перше, важливо зрозуміти, чого ви хочете досягти, зміцнюючи волю. Подумайте і запишіть: «Я хочу розвинути силу волі для...». Подумайте, що спонукає вас зміцнювати свою волю. Уявіть, яку біду може принести вам і вашим близьким слабкість і неорганізованість. Уявіть, яка біда може статися через це. Запишіть список цих турбот. Відчуйте та запишіть почуття, які у вас викликають ці спогади (сором, невдоволення собою, бажання уникнути подібної поведінки в майбутньому, бажання змінити себе тощо). Уявіть переваги, які може принести вам розвиток волі, і яку користь ви отримаєте від цього і ваші близькі. Запишіть ці переваги. Переосмисліть свою ціль щодо сили волі, подумайте про неї та вдоскональте її.

Необхідно створити план і визначити конкретні кроки для досягнення ваших цілей. Складіть список негативних звичок, з якими ви будете боротися.

Напишіть: «Я не буду...» (злитися, лаятися, курити тощо). Подумайте, які хороші звички ви хочете розвинути в собі. Напишіть: «Я буду...» (обмеження в харчуванні, дотримання режиму дня тощо). Подумайте і запишіть проміжні етапи досягнення своїх цілей: «Щоб просуватися до своїх цілей, я повинен регулярно робити...». Встановіть терміни досягнення кінцевого результату та різні етапи. Запишіть терміни для кожного етапу та щоденно контролюйте виконання. Це дасть вам можливість контролювати свій прогрес і працювати над досягненням своїх цілей.

Якщо ви вирішили розвивати свою волю, не відкладайте це на завтра. Почніть щодня дотримуватися власного плану. Подивіться, скільки грошей ви витрачаєте на «серфінг» в Інтернеті чи перегляд телевізора. Робіть те, що плануєте. Проаналізуйте, як ви використовуєте свій час, наскільки продуктивним є ваш день? Як раціональніше використовувати час?

2) Вправа «Доведи за мене справу до кінця!».

Мета: усвідомити важливість завершення розпочатої справи.

Вказівки. Сила волі виражається в здатності виконувати завдання до кінця. Кожен по черзі розповідає про свою незавершену роботу. Інші ставлять уточнюючі запитання. Потім команда повинна вирішити, чим вони хочуть закінчити справу. Модератори повинні стежити за дискусіями та спрямовувати їх у правильне русло.

3) Вправа-рольова гра «Складні ситуації».

Мета: мобілізація вольових ресурсів.

Вказівки. Учасникам наводять складні ситуації, які вони програють кілька разів, щоб мобілізуючи свою волю визначити більш ефективні шляхи вирішення проблеми. Ця дія може відбуватися в різних ситуаціях (в транспорті, в магазині, на вулиці тощо).

Гра 1 «Жорстка розмова». Учаснику потрібно відтворити важку розмову з людиною, з якою у нього погані стосунки, і йому важливо вирішити проблему.

Гра 2 «Прохання». Учасник повинен задати кілька важливих питань тим, хто не бажає виконувати його вимоги.

Гра 3 «Образа». Учасник мав показати образу іншій особі, яка вважала цю образу цілком заслуженою.

Гра 4 «Невдоволення». Учаснику необхідно висловити своє невдоволення тому, хто вважає, що вчинив правильно.

Гра 5 «Подяка». Учасникам потрібно щиро подякувати ворогу за допомогу у важкій ситуації.

Після практики настає фаза рефлексії власного стану в процесі спілкування в різних ситуаціях. В яких ситуаціях легше спілкуватися? Які складні? Учасники висловлюють свої думки та почуття, які викликало у них це заняття.

Заняття 3.

Мета заняття: розвиток сили волі, вміння втілювати плани дій у практичні дії. Вольове зусилля, як складова психічної підготовки до ризику, пов'язане із забезпеченням стану та якості мобілізації необхідних ресурсів для здійснення наміченої дії.

1) Вправа «Утримати рівновагу».

Мета: виявлення та розвиток рівноваги.

Вказівки. Те, як людина врівноважує своє тіло за допомогою невеликої площі опори, може сказати, наскільки вона внутрішньо врівноважена, впевнена та незалежна, коли їй немає на що (або ні на кого) спертися. Учасникам необхідно рухатися повільно і плавно, без ривків і зупинок, як би «перетікаючи» з однієї пози в іншу. Необхідно сконцентруватися на своєму внутрішньому відчутті, відчути свою внутрішню опору, центр ваги свого тіла (на рівні пупка), відчути себе птахом, що летить над землею з розкритими крилами проти потоку повітря. Після цього підніміть праву ногу із зігнутим коліном (стегно паралельно підлозі), закрийте очі і відчуйте, як вона впирається в землю. Відкрийте очі та повторіть з лівою ногою. Практика ускладнюється, якщо під час виконання вставити навшпиньки. Подумайте чому із заплющеними очима вас починає «відводити» із підтримки? На якій нозі легше стояти: правій чи лівій? (соціальні відносини на лівій стороні тіла, особисті стосунки з близькими людьми на правій).

2) Вправа «Відчуття часу».

Мета: тренування швидкості прийняття рішень в складних ситуаціях.

Вказівки. Всі учасники групи стоять у вільній черзі. Ряд учасників - уявна скеля. Традиційна «гірська стежка» розмічається шириною в одну долоню від носка черевика учасника. Учасники мають по черзі пройти «гірською дорогою». Але «скелю» можна змінити: учасники, які складають «скелю», можуть імітувати складні ділянки, змінюючи положення тіла або комбінуючи різні фігури, ускладнюючи проходження по доріжці.

3) Вправа «Свідомий контроль».

Вказівки. Модератор пропонує учасникам сісти зручніше, поклавши праве передпліччя на стегно, розкрити долоню повернувши до себе. Усі заплющили очі, а пальці правої руки почали з найшвидшою швидкістю стискатися в кулак. Всю увагу слід зосередити на вправі, яка триває від 1 до 5 хвилин. Після завершення учасники поділилися своїми враженнями від розвитку навичок усвідомленого керування руховими вправами.

Заняття 4

Мета заняття: формування спроможності протистояти стресу, викликаному непередбачуваністю подій, витривалість (мається на увазі наявність розвитку вольових та інтелектуальних якостей), усвідомлення власних можливостей (рефлексія, самооцінка), що забезпечує витривалість, дозволяючи йти на ризик у складних, непередбачуваних умовах.

Заняття присвячене розкриттю сильних сторін кожного учасника. При цьому слід пам'ятати, що самовдосконалення - це не просто аналіз помилок і подолання недоліків, негативних якостей і звичок, а й тих якостей, які допомагають долати перешкоди, досягати позитивних результатів, перемагати себе. Кожен має сильні сторони (ресурси), щоб допомогти в різних ситуаціях, але багато хто просто не звикли думати про себе в позитивному ключі і більше зосереджуватися на своїх слабкостях. Цілі заняття – «підвести підсумки» особистісних якостей кожного учасника, повірити у власні сили (ресурси).

1) Вправа «Впасти зі стільця»

Вказівки. Для виконання цієї вправи знадобиться міцний стілець, бажано з м'якою спинкою. Модератор сідає на нього, починає розгойдуватися на задніх ніжках, відкидається назад, а потім... падає на спину. Запросіть бажуючих серед учасників повторити цей простий трюк. Потрібно лише дотримуватися двох правил, при цьому ця вправа абсолютно безпечна:

- не відхиляти голову назад, а падати, нахиливши її вперед, притиснувши підборіддя до грудей;
- не повертати долоні або лікті назад. Найкраще перетнути руки на грудях.

Якщо хтось порушує ці правила, рекомендується покласти килимок на місце можливого падіння, але якщо все зроблено правильно, це не обов'язково. Під час практичних демонстрацій ведучі можуть обмежитися газетами, щоб не забруднити підлогу.

Обговорення. В обговоренні питань, порушених керівником, беруть участь усі учасники групи. Як змінювався емоційний стан учасників у різні моменти: коли вони спостерігали, як інші виконують свою роботу, вони сиділи на стільці, який збирався впасти, впали, а потім спостерігали за іншими учасниками? Якщо хтось не почав займатися, то в чому причина - об'єктивні сумніви чи страх за свою безпеку? Як часто люди відмовляються щось робити через страх? У яких життєвих ситуаціях це розумно, а в яких – нерозумно?

2) Вправа «Я так боюся...»

Мета: ця вправа допомагає краще впоратися з емоційним компонентом невпевненості в собі та визначити рівень соціальної тривожності, яка часто тісно пов'язана з міжособистісними проблемами.

Вказівки. Перед учасниками було поставлено завдання визначити свої «зони страху» та знайти те, чого вони бояться, хоча багато хто цього не боїться. Учасникам пропонувалося скласти фрази про себе за таким шаблоном: «Я чогось боюся, хоча вони ні». Завдання кожного - знайти хоча б 3 страхи.

Модератор говорить учасникам: «Є деякі речі, яких дійсно варто боятися, як-от оголені дроти, дикі м'ясоїдні тварини, швидкісні автомобілі. Але є й менш раціональні страхи, такі як страх критики, страх успіху, страх перед розмовою. Чи

серед згаданих страхів можна знайти цілком раціональні чи зовсім ірраціональні?».

Якщо група довго мовчить і не перебиває учасника, який збирається почати говорити, лідер починає з себе і відкрито розповідає про свої особисті побоювання. Ведучий позитивно підкріплює твердження кожного учасника невербальними засобами або фразами: «Так, це так, це може бути страшно і варто боятися» тощо. Керівник записує усі названі страхи та зазначає їх авторство. Звичне представлення власних страхів не викликає в учасників особливих труднощів. Якщо пауза задовга, можна запропонувати учаснику назвати наступного виступаючого або кинути йому іграшковий м'яч із написом «Мій страх».

3) Вправа «Що зупиняє мене?».

Мета: усвідомлення перешкод на шляху до цілі.

Вказівки. Хід проведення: намалуйте «дерево» або розгалужену модель із центральним питанням і якомога більшою кількістю відповідей. Описуючи таку модель, слід бути максимально конкретним. Якщо вам вдасться сформулювати можливі перешкоди як конкретні проблеми, ви краще зрозумієте, як їх вирішити.

Висновки до третього розділу

Розроблений тренінг «Формування психологічної готовності військовослужбовця до умов підвищеного ризику» має три традиційних етапи – виявлення наявних недоліків, формування та закріплення нових знань. Його ефективність залежить від екстремального характеру бойової діяльності військовослужбовців, правильності постановки етапів планування підготовки, відповідності навчань завданням підготовки.

Цей тренінг не тільки суб'єктивно вважається важливим і серйозним, але він також розвиває здатність до самовизначення, що дозволяє швидко розробляти і реалізовувати плани дій у відповідь на зміни ситуації, вміння отримувати

допомогу і довіру товаришів, досягати цінності соціальних груп, зменшує залежність від оточення, активізує дослідження сенсу життя тощо. Тренінг підвищує загальні показники психологічної готовності до умов підвищеного ризику, покращує психосоціальну адаптивність поведінки, підвищує внутрішнє самопочуття військовослужбовців.

ВИСНОВКИ

Сучасні умови праці військовослужбовців можна охарактеризувати як екстремальні, оскільки вони супроводжуються значним психоемоційним напруженням, що зумовлено високим почуттям відповідальності за прийняті рішення, складністю виконуваних функцій, підвищеною ритмічністю діяльності, відмінності в одній діяльності, обсяг інформації для обробки великий, і немає часу для прийняття рішення. При цьому діяльність військовослужбовців супроводжується законними ризиками для їхнього життя. Психологічна підготовка до цієї складної та відповідальної професійної діяльності забезпечує досягнення рівня професійної підготовки в екстремальних умовах з мінімальними психологічними ушкодженнями.

Виходячи з теоретичного аналізу психологічних досліджень, визначення психічної готовності військовослужбовців до виконання завдань за призначенням є основою успішної професійної діяльності. Знання військовослужбовцем своїх психологічних особливостей дозволяє йому керувати власним розумом, поведінкою, ефективно діяти в складних ситуаціях. Психологічна готовність до умов підвищеного ризику проявляється як відносно стійке і всебічне формування особистості, результат відповідної професійної підготовки, що включає багато компонентів, що відображають зміст і умови діяльності, і є основою її успішного виконання.

Моделювання психологічної готовності військовослужбовців до умов підвищеного ризику дозволило виділити чотири компоненти в структурі ризику

психологічної готовності: здатність до цілеспрямованих зусиль, військова товарицькість, професійна ідентичність і самоконтроль. Психологічна підготовка ризику входить у загальну структуру підготовки діяльності, яка може розглядатися як станovo-психологічна ознака особистості, є об'єктом психологічної діагностики та цілеспрямованого формування.

Залежно від рівня розвитку структурних компонентів можна говорити про чотири типи готовності військовослужбовців до умов підвищеного ризику:

- перша категорія має хороший компонент готовності до умов підвищеного ризику, що дозволяє військовослужбовцям бути впевненими у своїй здатності ефективно виконувати покладені на них завдання в умовах, що загрожують життю, завдяки розвиненому механізму саморегуляції, який залучає зовнішні та внутрішні ресурси, зосереджені у напрямку виконання поставлених завдань, продемонстрували високу готовність до ризику;
- другий тип особистості, який не має достатнього позитивного досвіду подолання стресових ситуацій, не завжди здатний подолати стрес і проявити гнучкість і ефективність при зміні умов виконання поставлених службово-бойових завдань. Відсутність впевненості в собі, метаемоційні тенденції та дратівливість заважають йому ефективно використовувати ресурси, доступні йому завдяки військовій товарицькості та професійній ідентичності;
- третій тип особистості знаходиться посередині між першим типом і другим типом. Характеризується здатністю оволодіти здатністю контролювати стресову реакцію, що виникає в результаті розвитку рефлексів. Крім того, рефлексія є важливим механізмом формування професійної ідентичності. Однак на стадії формування рефлексія може призвести до збільшення часу на прийняття рішень та посилення індивідуалізму, що може негативно вплинути на здатність ефективно діяти в ситуаціях, що загрожують життю, що відображається у свідомості через нестабільний образ себе, формування експресивності та радикальності;

- четвертий тип особистості має невелику здатність ризикувати, рятуючи життя. Характеризується низькою рефлексивністю, особливо внаслідок зниження інтелектуального розвитку, а отже, нерозвиненістю механізмів саморегуляції, самокерування, вольової та змістовної регуляції, низькою інтернальністю. Зосередженість на власних потребах заважає використовувати ресурси професійної ідентичності та військового товариства.

Розроблений психосоціальний тренінг «Формування психологічної готовності військовослужбовця до умов підвищеного ризику» має три традиційних етапи – виявлення наявних недоліків та формування та закріплення нових знань. Його ефективність залежить від екстремального характеру бойової діяльності військовослужбовців, правильності побудови етапів планування підготовки, відповідності навчань завданням підготовки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамян О. В., Дем'янюк О. С. Нові підходи до організації психолого-педагогічної підготовки майбутніх офіцерів. Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених ад'юнктів слухачів курсантів і студентів. Молодіжна військова наука у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Текст за заг. редакцією І. В. Толока . Київ, 2017. С. 17 – 18.
2. Абсалямова Л. М. Психологічні особливості розвитку готовності до ризику у підлітковому віці [Текст]: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. / Л. М. Абсалямова. Харківський національний педагогічний ун-т імені Г. С. Сковороди. – Харків, 2009. – С. 39.
3. Автоматизований психодіагностичний комплекс визначення професійної придатності кандидатів на військову службу у внутрішні війська МВС України і навчання у вищих військових навчальних закладах МВС України: монографія / І. В. Воробйова, І. І. Приходько, С. Т. Полторак та ін. Харків, 2012. С. 297.
4. Агаєв Н.А. Соціально-психологічні аспекти адаптації особистості в умовах військової діяльності. Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. За ред. С.Д. Максименка. Київ: ГНОЗІС, 2005. Т. VII. Вип. 5, С. 6-10.
5. Барко В. І. Теоретико-психологічні засади управління персоналом органів внутрішніх справ: дис. д-ра психол. наук із юридичної психології : 19.00.06 / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2004.
6. Бабаян Ю. О., Грішман Л. О. Особливості психологічної готовності військовослужбовців до дій в екстремальних умовах. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdups_2014_2.13_4
7. Бикова С.В. Схильність до ризику та відповідальність у різних сферах життєдіяльності / С.В.Бикова // Наука і освіта. - 2007. - № 8-9.– С. 12-16.
8. Білий О. В., Іванцова Г. М., Мартинюк Г. М. Особливості психофізіологічної адаптації військовослужбовців до умов військової служби в залежності від

- спеціальності. Актуальні проблеми транспортної медицини. 2012. № 1 (27). С. 96-100.
9. Білова М. Е. Психологічні особливості осіб з різним рівнем стресостійкості (на прикладі працівників стресогенних професій) : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Одеса, 2007. С. 20.
  10. Бойко О.В. Психологічна підготовка Ч.1 (теоретичний аспект): Навчально-методичний посібник / [О.В. Бойко, І.М. Гузенко, В.М. Кожевников, Д.В. Миценко та ін.]. – Львів: АСВ, 2010. – С. 200.
  11. Боднар А. Я., Макаренко Н. Г. Психологічні особливості стресостійкості представників стресогенних професій (на прикладі працівників приватних охоронних структур). Наукові записки НаУКМА. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. Київ, 2013. Т. 149. С. 49 – 56.
  12. Буряк О. О., Гіневський М. І. Соціальна адаптація армії України до нових умов існування. Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил. 2014. Випуск 4. С. 160-166 URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ZKhUPS_2014_4_41
  13. Варій М.Й. Військова психологія і педагогіка / [М.Й. Варій, М.М. Козар, М.С. Коваль]. – Львів: «Сполох», 2003. – С. 624.
  14. Вдовіченко О. В. Прояв та корекція ризику у студентів, які навчаються за різними освітньо-професійними програмами [Текст]: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / О. В. Вдовіченко. – Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2003. – С. 17.
  15. Визначення травматичності бойового досвіду та психологічна діагностика стійкості військовослужбовців Національної гвардії України до травматизації бойовим досвідом : метод. реком. / О. С. Колесніченко. Харків, 2017. С. 63.
  16. Виноград О. В. Педагогічні умови формування професійних якостей військовослужбовців у процесі навчання у школі кінологів: дис. Кандидата пед. наук із військової педагогіки та психології : 20.02.02 / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2000.
  17. Володарська Н. Д. Готовність до психокорекційної роботи майбутніх фахівців в системі підготовки гештальт-терапевтів. Актуальні проблеми психології.

- Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка. Київ, 2014. Т.Х. Вип.26. С. 125 – 134.
18. Воробйова І. В. Колесніченко О. С., Мацегора Я. В. Модель професійної психологічної готовності до діяльності представників ризиконебезпечних професій. Проблеми екстремальної та кризової психології: збірник наукових праць. Харків, 2013. Вип. 14, Ч. 1. С. 71 – 93.
19. Глузман О. В. Базові компетентності : сутність та значення в життєвому успіху особистості. Педагогіка і психологія. 2009. № 2. С. 51 – 61.
20. Демський В. В. Психологічні особливості розвитку професійної рефлексії у офіцерів-прикордонників : авторефер. дис. ... канд. психол. наук. Хмельницький, 2009. С. 22.
21. Євсюков О.П. Екстремальна психологія: підручник / [О.П. Євсюков, А.С. Куфлієвський, Д.В. Лебедев та ін.]; за заг. ред. проф. О.В. Тімченка. – К.: Август Трейд, 2007. – С. 502.
22. Замана В.М. Організація психологічної підготовки особового складу підрозділів Сухопутних військ: Навчально-методичний посібник / [В.М. Замана, Г.П. Воробйов, П.П. Ткачук та інші]. – Львів: АСВ, 2012. – С. 404.
23. Заболотний С. М. Психологічна готовність командира підрозділу охорони державного кордону до прийняття рішень в екстремальних ситуаціях: сутність та структура. Науковий вісник Чернівецького університету. Вип. № 715. Серія : Педагогіка та психологія / наук. ред. І. С. Руснак. Чернівці, 2014. С. 63 – 70.
24. Збірник методик для діагностики негативних психічних станів військовослужбовців: Методичний посібник / Н.А. Агаєв, О.М. Кокун, І.О. Пішко, Н.С. Лозінська, В.В. Остапчук, В.В. Ткаченко. – К.: НДЦ ГП ЗСУ, 2016. – С. 234.
25. Збірник нормативно-правових актів з питань соціальної адаптації осіб, звільнених із військової служби [Колектив укладачів]. Київ, 2005. С. 200.

- 26.Кобзар А. О. Виховна робота у Збройних Силах України: підруч. [А. О. Кобзар, О. В. Копаниця, В. М. Грицюк та ін.]; за заг. ред. Б. П. Андрусюка. Чернівці, 2011. С. 408.
27. Кокур О. М. Методологічні засади та практичні заходи психофізіологічного забезпечення професійного становлення фахівця. Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного ун-ту ім. І. Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. Вип. 5. Кам'янець-Подільський, 2009. С. 214 – 223.
28. Кокур О.М., Агаєв Н.А., Пішко І.О., Лозінська Н.С. та ін. Психологічна робота з військовослужбовцями - учасниками АТО на етапі відновлення: Методичний посібник. – К.: НДЦ ГП ЗСУ, 2017. – С. 282.
29. Кокур О. М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини: психофізіологічний аспект забезпечення діяльності: монографія. Київ, 2004. С. 265.
30. Колесніченко О. С. Розробка методики «Психологічна готовність особистості фахівця екстремального виду діяльності». Збірник наукових праць Харківського університету повітряних сил. 2014. Вип. 1(38). С. 85 – 91.
31. Колесніченко О. С. Структурно-функціональна модель психологічної готовності військовослужбовців Національної гвардії України до ризику [Текст] / О. С. Колесніченко, А. А. Лиман // Науковий вісник Херсонського державного університету, 2015. – Вип. 3. – С. 153–158.
32. Комар З. Психологічна стійкість воїна : Підручник для військових психологів / Зоран Комар. — К.: Торрент-толока, 2017. – С. 184.
33. Копаниця Д. Види психологічної готовності військовослужбовців ЗСУ. Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених ад'юнктів слухачів курсантів і студентів Молодіжна військова наука у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Текст за заг редакцією І. В. Толока. Київ, 2017. С. 40 – 41.
34. Корольчук В. М. Психологія стресостійкості особистості. Київ, 2009. С. 261.

35. Корнійчук Ю. Г. Структура готовності майбутніх офіцерів до організації виховної діяльності з військовослужбовцями строкової служби. Україна наукова: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. Миколаїв, 2011. С. 96 – 97.
36. Корольчук М. С. Актуальні проблеми психофізіології військової діяльності: навч. посібник. Київ, 1996. С. 164.
37. Крайнюк В. М. Психологія стресостійкості особистості : монографія. Київ, 2007. С. 432.
38. Криворучко П. П. Психологічне забезпечення професійної діяльності військових спеціалістів. Київ, 1997. С. 24.
39. Ліпатов І. І. Психологічна адаптація військовослужбовців до бойової діяльності: навчальний посібник. Харків: ХВУ, 1999. С. 148.
40. Луговий В. І. Європейська концепція компетентнісного підходу у вищій школі та проблеми її реалізації в Україні. Педагогіка і психологія. 2009. № 2. С. 13 – 26.
41. Максименко С. Д., Мельник П. В., Олексієнко Б. М. Основи військової психології: навчальний посібник. Хмельницький, 2002. С. 532.
42. Матохнюк Л. О. Дослідження процесу формування психологічної готовності курсантів-прикордонників інженерних груп до професійної діяльності в ВВНЗ [Текст]. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки. Київ, 2006. Вип. 10 (34). С. 222 – 229.
43. Мозговий В. І. Дослідження поняття психологічного супроводу військовослужбовців на різних етапах службової діяльності. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Психологія». Вип. 63. 2017. С. 58-63.
44. Мухіна Л. М. Проблема емоційного вигорання співробітників кримінально-виконавчої системи. Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського: збірник наукових праць. Серія «Психологічні науки» / за наук. ред. С. Д. Максименка, Н. О. Євдокимової. Миколаїв, 2014. С. 135 – 140.

45. Невмержицький В. М. Психологічні детермінанти адаптації військовослужбовців строкової служби до особливих умов діяльності: автореферат дисертації канд. псих. наук. Київ: Військовий гуманітарний інститут Національної Академії оборони України. 2006, С. 194.
46. Норчук Ю. В. Сутність та зміст психологічної готовності до професійнослужбової діяльності майбутніх військовослужбовців як особистісного утворення. Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАШІ України. Київ; Ніжин, 2015. Т. IX. Загальна психологія. Історична психологія. Етнічна психологія. Вип. 7. С. 236 – 244.
47. Організація психологічної підготовки особового складу підрозділів Сухопутних військ: навчально-методичний посібник / за ред. Г. П. Воробйова. Львів, 2012.
48. Основи психологічної підготовки військовослужбовців Національної гвардії України до виконання службово-бойової діяльності в екстремальних умовах: навч. посібн. / О. С. Колесніченко, Я. В. Мацегора, І. І. Приходько / за заг. ред. проф. І. І. Приходька. Харків, 2017. С. 127.
49. Остапенко Е. О. Амбівалентність розуміння феномена „готовність”. Вісник Національного технічного університету України „Київський політехнічний інститут”. Філософія. Психологія. Педагогіка : збірник наукових праць. Київ, 2009. № 3 (27). Ч. 2. С. 152 – 157.
50. Пасічник В. І. , Ліпатов І. І, Шестопалова Л. Ф., Приходько І. І. та ін. Теорія та практика психологічної допомоги: навч. посібн. Харків, 2010. С. 354.
51. Пенькова Н. Є. Психологічна готовність військовослужбовців Національної гвардії України до службово-бойової діяльності у процесі проведення антитерористичної операції: дис. канд. психол. наук : 19.00.09 / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2015.
52. Перепелюк Т. Д., Ільченко І. С. Організація і методика соціальнопсихологічних тренінгів: навч. підручник. Умань, 2014. С. 255.

53. Пономаренко В. А. Екстремальність і проблема відношення до професійної діяльності. *Світ психології*. 2010. № 4. С. 41 – 43.
54. *Порадник з питань соціальної адаптації особам, звільненим із військової служби* / під заг. ред. першого заступника Міністра оборони Білого В. Я. Київ, 2004. С. 140.
55. Потапчук Є. М., Потапчук Н. Д. Самоконтроль особистості в екстремальних та кризових ситуаціях як важлива умова самозбереження. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2015. Вип. 17. С. 231 – 240.
56. Приходько І. І. Сучасна система психологічного забезпечення професійної діяльності фахівців екстремального профілю в Україні. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2017. Вип. 22. С. 214 – 222.
57. Приходько І. І., Колесніченко О., Мацегора Я., Чижевський С. Мобільний центр психологічного супроводу професійної діяльності фахівців екстремального профілю. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*, 2018 Вип. 2 URL: https://nadpsu.edu.ua/wpcontent/uploads/2018/11/visnik_2_2018_psh.pdf
58. Приходько І. І., Колесніченко О. С., Мацегора Я. В. Психологічний супровід службово-бойової діяльності військовослужбовців Національної гвардії України в екстремальних умовах. *Честь і закон*. 2014. № 3. С. 68 – 74.
59. Приходько І. І. Психологічні особливості службово-бойової діяльності військовослужбовців Національної гвардії України при проведенні антитерористичної операції. *Вісник Київського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Військово-спеціальні науки*. 2015. № 2(33). С. 35 – 39.
60. *Професійно-психологічний тренінг військовослужбовців Національної гвардії України* : монографія / О. С. Колесніченко, Я. В. Мацегора, І.І. Приходько та ін. / за заг. ред. проф. І.І. Приходька. Харків, 2016. С. 281.
61. *Психологічний супровід військовослужбовців, які виконують службово-бойові завдання в екстремальних умовах* : метод. реком. / Я. В.Мацегора, І. В.Воробйова, О. С.Колесніченко, І. І.Приходько. Харків : НАНГУ, 2015. – С. 69.

62. Психологічна готовність до ризику військовослужбовців Національної гвардії України : монографія / О. С. Колесніченко, Я. В. Мацегора, І. І. Приходько та ін. Харків, 2017. С. 308.
63. Психологічна готовність військовослужбовців Національної гвардії України до службово-бойової діяльності поза межами пункту постійної дислокації [Текст] : монографія / О. С. Колесніченко, Я. В. Мацегора, В. І. Воробйова та ін. Харків, 2016. С. 335.
64. Психологія професійної діяльності офіцера: підручник / Академія Прикордонних військ України ім. Б. Хмельницького. Хмельницький, 1999. С. 488.
65. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки: монографія. Івано-Франківськ, 2008. С. 280.
66. Сиромятников І. В. Прикладна воєнна психологія. Харків, 2010. С. 480.
67. Софіян Д. В. Емпіричні показники психологічної готовності офіцерів-кінологів до професійної діяльності. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки. Херсон, 2018. Вип. 3. Т. 2. С. 101 – 106.
68. Софіян Д. В. Концептуальні та методичні засади розвитку психологічної готовності військовослужбовців-кінологів до професійної діяльності Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки. Херсон, 2019. Вип. 1. С. 187 – 192.
69. Старостін М. М. Ризик в діяльності майбутніх працівників МНС [Електронний ресурс] / М. М. Старостіна, І. Т. Кавецький – Режим доступу : http://media.miu.by/files/store/items/uses/xviii/mim_uses_xviii_10010.pdf
70. Хіміч В. Особливості сутності та структури психологічної готовності офіцерів-прикордонників до прийняття рішень в умовах ведення сучасних бойових дій. Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : психологічні науки . Хмельницький, 2016. Вип. 1(3). С. 240 – 251.

- 71.Хуртенко О. В. Формування у майбутніх організаторів-тренерів психологічної готовності до прийняття рішень у екстремальних ситуаціях: дис. канд. психол. наук : 19.00.09 / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2008.
- 72.Шевченко В. Є. Психологічний аналіз забезпечення професійної надійності і боєдатності військовослужбовців Збройних Сил України. Психологія. 2011. № 1. С. 38 – 43.
- 73.Ягупов В.В. Військова психологія / В.В. Ягупов. – К.: Либідь, 2005.– С. 654.
- 74.Яковенко С. І. Психічна стійкість військовослужбовців до впливу екстремальних чинників [Текст] / С. І. Яковенко, Т. М. Яковенко. – К.: КВГІ, 2008. – С. 265.
75. Byrnes J. Gender Differences in Risk Taking: a Meta-analysis / J. Byrnes, D. C. Miller, W. D. Schafer. // Psychological Bulletin. – 1999. – No. 125/ – P. 367–383.
- 76.Heim H. Individuelle Risikobereitschaft und Unfallneigung. Bundesinstitut fur Arbeitsschutz [Text] / H. Heim. – Koblenz, 1971. – P. 78.
- 77.Husen T. Military Psychology. An Incurable Academic (pp.108-133) URL: https://www.researchgate.net/publication/300941195_Military_Psychology
- 78.Kennedy C., Eric A. Zillmer. Corsini Encyclopedia of Psychology. Military Psychology.
URL: https://www.researchgate.net/publication/314045962_Military_Psychology

Анкета оцінювання ефективності тренінгу

Шановні учасники тренінгу!

Будь ласка, дайте відповідь на запитання анкети. Ваша думка щодо цього тренінгу дуже важлива для нас. Ваша оцінка допоможе зробити нашу спільну роботу ефективнішою. Усі ваші зауваження будуть враховані при розробці плану подальшого навчання.

№ п/п	Запитання	Шкала оцінки
1	Наскільки важливою для Вас була тема тренінгу?	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
2	Чи дізналися Ви щось нове для себе?	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
3	Чи зможете Ви застосовувати набуті знання на практиці?	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
4	Оцініть насиченість програми новою інформацією	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
5	Наскільки послідовно та логічно було викладено матеріал?	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
6	Оцініть обсяг викладеного матеріалу	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
7	Наскільки комфортно Ви себе почували під час викладення матеріалу?	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
8	Наскільки складно Вам було сприймати матеріал?	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
9	Оцініть темп викладення матеріалу	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
10	Наскільки Ви задоволені роботою тренера?	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10